

Rus İşgali ve Ermeni Mezaliminin Erzurum'un Sosyal ve Kültürel Hayatına Etkileri

Murat Küçükuşurlu*

Özet

Erzurum, Ermeni meselesi konusunda önem arz eden şehirlerden birisidir. I. Dünya Savaşı'nın öncesinde, nüfusunun dörtte biri (toplam 47.831 nüfusun 11.789'u) Ermeni olan Erzurum, bu meselede birçok ilk yaşamıştır. I. Dünya Savaşı'ndan çok önce, 1890'da Ermeni çetelerinin ilk siyasi isyanı Erzurum'da gerçekleşmiştir. Savaş başladığında çok sayıda Ermeni, Erzurum'dan Kafkasya'ya giderek Rus ordusuna katılmış durumdadır. Erzurum'da kalanlar ise, bazı istisnalar dışında, 1915'te devlet eliyle göç ettirilmiştir. Bu anlamda Türkiye'de tebcirin başlatıldığı ilk yerlerden birisi Erzurum Vilayetidir. Çok geçmeden şehir Ruslar tarafından işgal edilmiştir ve bu işgal sırasında, Rus ordusunda çok sayıda Ermeni vardır ki, bunların bir kısmı savaş başlarken Erzurum'dan kaçıp Rus ordusuna katılmışlardır. I. Dünya Savaşı'ndaki bu işgal ve ardından, Ermenilerin yaptığı katliam, zaten Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında zor günler yaşamış olan Erzurum'a son ve kalıcı darbeyi vurmuştur. Bu işgal ve katliam, şehrin tamamen tabrip olmasına, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın tamamen sönmesine neden olmuştur. Bütün bu olumsuzluklar, kurtuluştan sonraki on yıllar boyunca şehir hayatını derinden etkilemiştir.

Anabtar Kelimeler: Erzurum, Rusya, Ermeni, İşgal, Mezalim

Giriş

Kurulduğu bölgeden dolayı, tarihi boyunca çok önemli askeri, siyasi ve iktisadi gelişmelere sahne olan ve çeşitli milletlere ev sahipliği yapan Erzurum; sosyal ve kültürel açıdan da hatırı sayılır bir birikimi günümüze taşımış bir şehirdir. Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu tarafından İran (Sasani) sınırına yakın bir yerde ve askeri gerekliliklerle kurulan Erzurum (kale), bilhassa Selçuklular ve İlhanlılar döneminde topyekûn bir gelişim göstermiş; Osmanlı hakimiyetinin hemen öncesinde, bölgesel güç mücadelelerinin bir sonucu olarak ıssızlaşmış ve adeta "baykuş yuvası" halini almıştı. Erzurum, Osmanlılar eliyle yeniden şenlendirildi ve eski güzel günlerine geri dönmeye çalıştı. Bununla birlikte Osmanlı hakimiyetinin ilk dönemlerinde Gürcüler ve İranlılarla, ardından Ruslarla yapılan mücadeleler, şehrin sosyal ve iktisadi önemini azalttı ve askeri yönünü ön plana çıkarttı.

Erzurum XIX. yüzyılın başlarından I. Dünya Savaşı'na kadar iki kez Rus işgaline uğramış, birkaç büyük deprem atlatmış ve sık sık salgın hastalıklara maruz kalmıştı. Üstelik önemli gelir kaynaklarından olan; ticaret mallarının yanı sıra kültürlerin de aktarıldığı Trabzon-İran transit yolu, I. Dünya Savaşı öncesine gelindiğinde eski önemini kaybetmiş ve İran-Avrupa ticareti başka yollara kaymıştı.¹ Aynı dönemde kıtlık, pahalılık ve vergilerin ağırlığı nedeniyle meydana gelen halk hareketleri de dikkate alınırsa, şehrin sosyal ve ekonomik durumu kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Bütün olumsuzluklara rağmen Erzurum, 93 Harbi'ndeki Rus işgalinden I. Dünya

(*) Doç.Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

(1) Bu konuda bkz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dabilye-İdare (DH.İD)*, Dosya No: 25, Gömlek No: 11; Abdolvahab Hayri, *İktisadi Trabzon, Trabzon 1329*, s.15; Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezit Yolu (1850-1900)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997.

Savaşı'na kadar geçen süreçte gelişmesini sürdürdü. Bu konuda küçük bir karşılaştırma yapmak gerekirse; XIX. Yüzyılın sonunda şehirde 40.000 civarında nüfus ve 8.000 civarında hane varken, 1913'te sivil nüfus 50.000'e, hane sayısı ise 10.000'e yaklaşmıştı.² Şehirdeki okullaşma oranı arttığı gibi, gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler tarafından yeni yeni gazeteler çıkarılmaya başlanmıştı.³

I. Dünya Savaşı öncesinde Erzurum, doğuda Ruslara karşı askeri mevki olabilecek ve çok sayıda asker barındırabilecek yegâne şehir idi. Çeşitli süvari ve piyade kışlalarına, müstahkem mevki binalarına, askeri ve sivil hastaneye, ambarlara, hükümet konağı, mektep binaları, konaklar ve hanlar gibi gerektiğinde askeri amaçlar için kullanılacak büyük binalara sahipti. Fakat gerek umumi gerekse hususi binalar, kullanım ve sağlık bakımından son derece kötü şartları haizdi. Şehirde halk sağlığı bakımından ciddi sıkıntılar yaşıyor ve bulaşıcı hastalıklar toplu ölümlere neden olabiliyordu.

Bütün bunlar, asırların getirdiği ihmalin bir sonucuydu ve bu sonucun en acı faturası I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ortaya çıktı. III. Ordu'nun merkezi olan Erzurum, belediye ve sağlık hizmetleri açısından savaş hazırlıksız yakalandı. Savaşın başlamasıyla daha fazla askeri nüfusu barındırmak zorunda kalan Erzurum'da resmi binalar yetersiz kalınca birçok konak, cami, medrese, kilise vs. askeri kıtalar tarafından tıka basa dolduruldu. Daha da önemlisi, şehirdeki hastahane ve doktor sıkıntısı hat safhaya ulaştı. Savaşın başlarında Erzurum'daki yatak sayısı ancak 900'e çıkarılabiliyordu. İlk saldırıların başladığı Kasım 1914'te Erzurum'daki yaklaşık 5.000 hasta için sadece 29 doktor mevcuttu. Fiiliyatta 250 hastaya sadece 1 doktor düşmekteydi.⁴

Askerler ve siviller, bozuk mecralardan gelen içme sularını kullanıyorlar ve lağım tesisatının olmadığı bir şehirde yaşıyorlardı.

Normal zamanlarda az da olsa yerine getirilen rutin belediye ve sağlık hizmetleri de aksayınca, artık kitlesel ölümler kaçınılmaz hale geldi. Öyle ki, savaşın başladığı 1914 yılında şehirde şiddetli bir tifüs salgını başladı. Aynı tarihlerde kolera etkisini gösterdi. Aralık ayında ölenlerin sayısı günde 400 civarına çıktı. Alman Konsolosluk raporlarına göre 1915 yılında lekeli tifüs çok yaygın hale gelmişti ve her gün yaklaşık 200 kişi hayatını kaybetmekteydi.⁵

Erzurum I. Dünya Savaşı'na bu şartlar altında girdi ve savaş, büyük kitlesel yıkımı beraberinde getirdi. Şubat 1916'da Rusların eline düşen Erzurum şehri, iki yıldan fazla Türk yönetiminden mahrum kaldı. Ekim 1917'de patlak veren Bolşevik Devrimi üzerine Ruslar Aralık 1917'de Osmanlı Devleti ile Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalayarak, Doğu Anadolu'yu boşaltmaya başladı.⁶ Ruslar çekildikten sonra, şehirde kalan Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları katliamlar, imha derecesine ulaştı. Nihayet Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk askeri 12 Mart 1918'de Erzurum'a gelerek, şehri Ermenilerden kurtardı.

Kurtuluşun sona belediyenin yaptığı belki de ilk iş, işgalin son günlerinde Ermeniler tarafından katledilmiş olan binlerce Türk'ün defnedilmesi idi. Ermeniler şehri terk etmeden önce çeşitli mahallelerden 3.845 kadın ve erkeği katlettikleri gibi, 14.767.344 kuruş

- ((2)Doktor Şerif Bey, Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, Hazırlayan: Murat Küçükogurlu, Trabzon, 2011, s.204.
(3) Örneğin resmi vilayet gazetesi *Envâr-ı Şarkîye* dışında Türkçe ve Ermenice olmak üzere özel gazeteler çıkarılmıştır. Daha da önemlisi 1888'de Yenikapı Mahallesi'nde İdâdi Mektebi, 1890'da ise Aşağı Yoncalık Mahallesi'nde Kız Rüşdiye Mektebi açılmıştır. Aynı süreçte özellikle Ermeniler ve Protestanlar tarafından da şehirde birçok idâdi, rüşdi ve ibtidâi okul açıldığı görülmektedir. *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, 1321, s.315; 19 Ağustos 1320'de açılan Sanayi Mektebi ise konumuz açısından daha da önemlidir.
(4) *Tevfik Sağlam (1882-1963)*, Derleyenler: Tevfik İsmail Gökçe-Necati Üster, İkinci Cilt, İstanbul, 1968, s.89, 227.
(5) Ramazan Çalık-Muzaffer Tepekaya, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2006, Sayı: 16, s.207.
(6) Bu konuda Türkiye ile Rusya arasında yaşanan süreç için bkz: WE.D. Allen ve Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966; Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998; Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Ankara, 2002.

miktarında eşya ve mücevheratı gasp etmişlerdi. Ayrıca çevre köylerden şehre hicret etmekte olan 4.644 kişi şehit edilmişti. Öldürülen Türkler, şehrin geri alınmasından iki gün sonra belediye başkanının nezaretinde ve sağ kalan kadın-erkek bütün Türklerin çalışmalarıyla, çeşitli mezarlıklara defnedildi. Katledilenlerin sayısı o kadar çoktu ki, defin işlemleri ancak 52 saate bitirilebilmişti.⁷

Erzurum şehrinin I. Dünya Savaşı öncesindeki durumu ve savaş sonrasında gelişen nokta hakkında, Cumhuriyet dönemi Erzurum belediye meclisinin değerli üyelerinden Münir Alpagut'un verdiği bilgileri aktarmak yerinde olacaktır.

Alpagut'un verdiği bilgilere göre; I. Dünya Savaşı'ndan ve Rus işgalinden önce Erzurum'un 85.000 nüfusu vardı. Şehirde çoğu yontma taşlardan yapılmış büyük konaklar olmak üzere, 15.000 ev, 3.500 muntazam mağaza ve dükkân bulunuyordu.⁸ Ayrıca, 20'ye yakın han, ağzına kadar tüccar eşyasıyla doluydu. Şehrin o günkü genel serveti, 1940'ların sonuna nazaran 15 misli fazlaydı. Öyle ki, o günün Erzurum'unda, servetleri yarım milyon altınla ölçülen kişiler vardı. Şehirdeki 70'e yakın cami ve mescidin bahçeleri, şehrin en güzel yeşil sahalarını oluşturuyordu. Bunların etrafındaki çeşme ve helâlar da şehrin temizliğine önemli bir katkı sağlamaktaydı. Şehirde 365 çeşme, 28 kütüphane olup, buralardaki eserler Türk'ün göğsünü kabartacak kadar çok ve değerliydi.

Birinci Dünya Savaşı Erzurum'un üzerinden bir kâbus ve fırtına gibi geçti. Gençler sınır bölgelerine savaşmaya giderken, ihtiyarlar yurtlarını bırakarak göç etmek zorunda kaldı. Şehirde kalanlar ise, Ermeni satırından geçtiler. Şehrin üçte ikisi düşman tarafından yıkıldı. Öyle ki, savaş sonrası muhacirlikten dönüldüğünde, şehrin nüfusu 8.000'e kadar inmişti. Erzurum bir taş yığınından, harabeden ve yangın yerinden başka bir şey değildi.⁹

Bütün bu bilgiler ışığında Erzurum'un, I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında

birbirinden tamamen farklı iki şehir görüntüsü arz ettiğini belirtmek gerekir. Bu durum, her iki dönemde de Erzurum'u yaşamış olan kişilerin vurguladığı bir özelliktir. Nitekim "Beş Şehir" isimli eserin yazarı Ahmet Hamdi Tanpınar, çocukluğunda görmüş olduğu Erzurum ile 1923'de öğretmen olarak geldiği şehir arasında, keskin çizgilerle birbirinden ayrılan iki farklı şehir tasviri sergilemektedir:

"O zamanın Erzurum'u, on yıl sonra 1923'te gördüğüm Erzurum'dan çok başkaydı. Her türlü kıyafette bir kalabalığın çarşı pazarını doldurduğu, saraç, kuyumcu, bakırcı dükkanlarıyla senede o kadar malın girip çıktığı hanlarıyla, ambarlarıyla, eşraf ve ayarı, otuz sekiz medresesi, elli dört camisiyle, İran transitinin beslediği refahlı ve mamur Erzurum'la on yıl sonra gördüğüm harap şehir arasında kolay kolay münasebet tasavvur edilemezdi..."

Bu sefer geldiğim Erzurum başka bir Erzurum'du. Ona Doğu Anadolu dağlarının eski bir şarap gibi zamanla takdis edilmiş, ruh besleyici uzletinden değil, dört Cihan Harbi yılının ve İstiklal Savaşı'nın üstünden aşarak gelmiştim...

Hiçbir yerde memleketin Birinci Cihan Harbinde geçirdiği tecrübenin acılığı burada olduğu kadar vuzuhla görülmezdi. Bu, eski ressamların tasvir etmekten hoşlandıkları şekilde ölümün zaferi idi..."¹⁰

Genel Durum

I. Dünya Savaşı sonrasında Erzurum, büyük bir Rus işgali ve onu takiben Ermeni

(7) BOA, *Dabilye Siyasi (DH. SYS)*, Dosya No: 2878, Gömlek No: 49.

(8) Şehrin nüfusu, hane ve dükkân sayısı hakkında verilen bu bilgilerin Sıhhiye Müdürü Şerif Bey'in verdiği bilgilere göre biraz farklı olduğu görülmektedir. Münir Bey'in bu bilgileri 1948'de, yani I. Dünya Savaşı'ndan çok sonraları verdiği düşünülürse, bir yanılsamanın normal olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Erzurum'un bir diğer önemli ismi Cevat Dursunoğlu da konuyla ilgili olarak hemen hemen aynı bilgileri vermektedir. Dursunoğlu'na göre; savaştan önce 80.000 nüfusu besleyen, çarşılarında, pazarlarında kalabalıktan geçilmeyen gösterişli bir sınır kenti olan Erzurum, 1918'de bir köy harabesi haline gelmişti. Cevat Dursunoğlu, *Milî Mücadelede Erzurum*, İstanbul, 2000, s.36; Bizim kanaatimize göre şehrin savaştan önceki nüfusu 80.000'den daha azdır ve Şerif Bey'in verdiği rakamlar daha gerçekçidir.

(9) Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA), *Meclis Zabıtları*, 1 Mart 1948.

(10) Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul, 1997, s.24-26.

katliamına maruz kalmış, harabe ve viran bir şehirdi. Savaş öncesinde şehirde yaşanmış olan hayattan hiçbir eser kalmamıştı. Bu iki ağır hadise sırasında şehirdeki binaların önemli bir kısmı yakılmış, yıkılmış veya yıktırılmıştı.

Türk Ordusu'nun ileri harekâtı karşısında Erzurum'u boşaltmak zorunda kalan Ermenilerin, şehrin birçok yerinde yangınlar çıkardığı ve önemli binaları benzin dökerek yaktığı yolunda birçok kayıt bulunmaktadır. Örneğin Hükümet Konağı ile karşısındaki kolordu karargâhı olarak kullanılan bina,¹¹ şehrin kurtuluşundan hemen önce Ermeniler tarafından benzin dökülerek yakılmıştı.¹²

Şehrin Ermenilerden kurtarılmasından sonraki halini en iyi anlatan eserlerden birisi, 1918'de Ermenilerin yaptığı katliam ve tahribâtı tespit için oluşturulan karma heyetin içerisinde Türk temsilci olarak bulunan Ahmet Refik Altınay'ın "*Kafkas Yollarında*" isimli eseridir. Altınay'ın eserinde Erzurum'un uğradığı tahribât hakkında şu ifadeler yer alır:

"Erzurum bir harâbe gibi. Câmiler anbar vazifesi görmeye kurtulabilmiş. Mamafih bunların da müstesnâsı var. Lala Mustafa Paşa Camii, Mimar Sinan'ın bu güzîde eseri, bütün müzeyyenâtından mahrum. Pencerelerinin et-râfını süsleyen zengin çiniler bile sökülmüş. Erzurum'un bu kısmı (yani şehrin yönetim birimlerinin ve en büyük konaklarının yer aldığı merkezi kısmı) kâmilen harap. Hükümet dairesi, mîrî emâkîn, dumandan simsiyah kesilmiş. Korkunç bir iskelet halinde, dört duvardan başka bir şey değil. Kilise Meydanı civarı, İslam mahalleleri yıkılmış ve yakılmış. (Yenikapı semtindeki şimdiki Şair Nefi Ortaokulu olan) idâdî mektebi tiyatroya tabvîl edilmiş. Çarşı içlerinde Ruslardan kalma üzerinde Rusça yazılar, sine-ma mahalleri var..

Abalı henüz yerlerine avdet etmemiş. Mevcut nüfus ancak on bin kişiyi tecâvüz edebiliyor. Erzurum Ruslar tarafından mühim bir üssü'l-harekât (hareket merkezi) ittihâz edilmiş. Şebre pek çok emtiâ getirilmiş. Rus zâbitleri aileleriyle Erzurum'a yerleşmişler.

Eğlenceler, tiyatrolar, sinemalar, hiçbir şey eksik değil. Rusların çekilmesi üzerine şehir kâmilan Ermenilerin elinde kalmış. İşte bütün zulümler, yangınlar ve fâciâlar o zaman başlamış. (Kurtuluşun sonra) Erzurum sokaklarından toplanan İslam naâsı dört bini mütecâviz...

*Erzurum'da yakılan binalar hesapsız. Martın dokuzunda çekilen Ermeniler hemen her tarafı yakmışlar, yıkmışlar, icâb ettiği zaman da müdâfaa etmişler. Taşbanların üzerindeki mermi yaraları bu müdâfaanın son eserleri. Daha ziyâde müdâfaada bulunamayacaklarını anladıkları zaman, peşlerinde ölüm ve ateşten mürekkep bir harâbe bırakarak kaçmışlar. Feci intikâm..."*¹³

Açlık ve Kıtık

Kurtuluşun sonra memleketlerine geri dönen halkın karşılaştığı zorluklar oldukça fazlaydı. Şehirde mesken sıkıntısı çekildiği gibi,¹⁴ zaruri ihtiyaçların karşılanması bile neredeyse imkânsızdı. Savaştan önce önemli bir tarım ve hayvancılık bölgesi olan Erzurum, savaş sonrasında ziraat için gerekli olan hayvan gücünü ve tarım aletlerini kaybetmişti.¹⁵ Ayrıca, I. Dünya Savaşı'nın getirdiği enflasyonist baskı ile eşya fiyatları yüksek oranlarda artmıştı. Öyle ki, Türkiye genelinde fiyatlar savaş öncesine nazaran ortalama 12 kat artış göstermişken, Erzurum'da 14 katlık bir artış yaşanmıştı.¹⁶

Erzurum'daki bu aşırı fiyat artışından daha vahimi, günlük iâşe maddelerinin yok

(11) Sonradan Adliye Binası olarak kullanılan bu Müstahkem Mevkii binası ilginç bir şekilde 24 Ağustos 1950'de büyük bir yangına maruz kalmıştır. *Yeni Erzurum Gazetesi*, 25 Ağustos 1950; Günümüzde Yakutiye Belediye binası olarak hizmet vermektedir.

(12) *Tarih Yolunda Erzurum Dergisi*, Sayı: 18, Temmuz 1983, s.19.

(13) Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında*, İstanbul, 1919, s.38-39.

(14) Cumhuriyet döneminin belediye başkanlarından Kazım Yürdalan, tabiiyetine ihanet etmiş olan bir ırkın Erzurum'da bıraktığı metrukâtın (emvali metruke evlerinin) savaş sonrasında Erzurumlulara çok pahalıya satıldığını ifade etmiştir. Kazım Yürdalan, *Dünkü, Bugünkü, Yarınki Erzurum 1905-1950*, s.8.

(15) BCA, *Toprak İskân Genel Müdürlüğü Kataloğu (TİGMK)*, 272.60.5.1.4.

(16) *Fiyat İstatistikleri 1339*, İktisat Vekâleti, s.10; Erzurum Mebusu Durak Bey 23 Ağustos 1338 tarihli konuşmasında bu konuda şunları söylemektedir: "Bugün Vilâyât-ı müsteşîyede 10 bin banknotluk adam yoktur. 200-300 bin liralık adamlar varken bugün yoktur... 50 bin lira 60 bin lira serveti olanlar, emin olun bugün dileniyorlar..." TBMM Zabıt Ceridesi, I/3, s.455; I/28, s.252.

denecek kadar az olmasıydı. Özellikle ekme bulma konusunda büyük sıkıntı çekiliyordu. Şehir işgalden kurtarıldığında, çarşılarında bir tek fırın bile bulunmazken, birkaç ay içerisinde hükümetin teşvikiyle 19 fırın açılmış ve halkın hizmetine sunulmuştu.¹⁷

Kurtuluştan hemen sonra, askeri makamlar tarafından Erzurum vali vekili tayin edilen ve belediye başkanlığını da geçici olarak yürüten Kaymakam Receb (Peker) tarafından 18 Nisan 1918'de Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta, Erzurum'un tespit edilen acil ihtiyaçları şöyle arz edilmekteydi:

1. Yalnız Erzurum şehir merkezinde günlük yiyeceklerini tedarikten aciz ve cidden muhtaç 8.000'den fazla nüfus mevcuttu. Gerek şehirde gerekse çevre köy ve ilçelerde tahkikat henüz bitmemişti ve bu rakamın en az 40.000 olacağı tahmin ediliyordu.

2. Vilayette yapılması gereken o kadar çok işe rağmen ne jandarma, ne polis, ne de memur kadroları bu işleri kısmen olsun yürütecek durumdaydı. Daha doğrusu bu gibi kadrolar yok demek daha doğrudu.

3. Vilayetin geçirdiği buhran ve yaşadığı tahribat pek büyüktü. Merkezde bina ve meskenlerin yarından fazlası oturulamayacak durumdaydı. Köyler harabezar bir hale gelmişti. Birçoklarının sakinleri yersiz yurtsuz kalmıştı. Bunların geçici olarak mamur köylere yerleştirilmesi düşünülmekteydi. Yöneticiler bu köylerin halkını kendi arzularına göre inşaat yapma konusunda serbest bırakmıyorlardı. Bu şekilde yapılacak binaların hıfzısıhaya uygun olmayacağı ve daha sora yıktırılmalarının devlet hazinesine zarar vereceği düşünülüyordu. Bu nedenle işgal sonrasında kurulan yönetim, şehir merkezi ve köyler için birtakım imar planları hazırlama yoluna gitmişti.

4. Erzurum'da ziraat mevsimi pek kısaydı. Diğer taraftan halkın elindeki nakil vasıtalarının üçte ikisine öşür nakli için el konulmuştu. Halkın ekim yapabilmesi için

gereken tohumluk konusunda ciddi bir adım atılmamıştı. Yakın gelecekte halkın ölümle burun buruna gelmemesi için, acilen üçte ikisi arpa ve biri buğday ve patates olmak üzere 200 ton tohumluğa ihtiyaç vardı. Eski senelere nazaran, içinde bulunulan senede, iki buçuk milyon kadar noksan tohum ekilmişti.¹⁸

Receb Bey'in telgrafında anlatılan sıkıntılar nedeniyle, işgal yıllarında göç etmiş olan Erzurumluların memleketlerine geri dönmeleri, şehri yönetenler tarafından hiç de arzulanmayan bir durum değildi. Böyle bir geri dönüş hareketine izin verilmemesi yolunda hükümet uyarılmaktaydı. Bununla birlikte 1918 yılı ortalarına kadar Erzurum'a dönmüş olan muhacirlerin önemli bir kısmı iskân edilmişti. Fakat asıl mesele, bu nüfusu tüketici olmaktan çıkarıp, en azından kendi iâşesini temin edecek seviyeye getirmektir. Bunun için de Erzurum'da çeşitli ziraat komisyonları oluşturularak halka tohumluk dağıtımına başlandı. Ayrıca bu tohumlukların ekilmesi için gereken tarım aletlerinin dağıtılmasına çalışılıyordu. 1918 yılının Ağustos ayı sonlarına kadar halka dağıtılan tohumluk arpa ve buğdayın miktarı 321 tona çıkmış, ayrıca 8.220 adet araba ve diğer bazı tarım aletleri dağıtılmıştı. Yine hasat mevsimine kadar halkın iâşesine yardımcı olmak üzere 100 ton buğday ve 50 ton arpa verilmişti. Bununla birlikte yapılan dağıtımlar ihtiyacı karşılamaktan çok uzaktı. Özellikle Erzurum ve çevresindeki askeri depolarda bulunan zahirenin önemli bir kısmı, gerekli tedbirlerin alınamaması ve ortaya çıkan birtakım olumsuzluklar yüzünden halka dağıtılamadı.¹⁹

Olumsuzluklar üst üste biriktiği için, yurtlarına geri dönmüş olan Erzurum halkı açlıkla burun buruna geldi. 1918 kışını zorluklara göğüs gererek geçiren halk, 1919 yılında hiç olmazsa bir parça arazi ekerek açlıkla

(17) Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, s.325.

(18) BOA, DH.İ.UM, Dosya No: 20-18, Vesika No: 12-39, 13.7.1336.

(19) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, s.325-326.

mücadele etmek için kendilerine tohumluk verilmesi amacıyla Erzurum Valiliği'ne müracaat etmeye başladı. Fakat uzun süre istenilen cevap alınmadı. Bunun üzerine Erzurum eşrafı, âlimleri ve çiftçilerinin imzaladığı bir telgrafname Mayıs 1919'da Saltanat makamına gönderildi.

Bu telgrafnamede, Erzurum ambarlarında önemli miktarda zahire bulunmasına rağmen kendilerine bir şey verilmediği, bazılarına ise binlerce liralık zahire bedeli ödendiği belirtiliyordu. Erzurum'da ekin döneminin yakında sona erecek olmasına rağmen, tohumluk, alet ve edevat konusunda sıkıntılar hat safhadaydı. İnsanlar Ziraat Bankası'ndan kefaletle borç almak istedikleri ve banka merkezi bu konuda gerekli emri verdiği halde, Erzurum'daki şube müdürü buna yanaşmıyordu. Aynı telgrafta önemli bir iddia dile getirilmekteydi. Buna göre, hükümet kendilerini himaye edecek yerde Erzurum'dan hicrete teşvik ediyordu.

6 Bu dikkat çekici ifadeler üzerine Saraydan hükümet yetkililerine gönderilen 18 Mayıs 1335 (18 Mayıs 1919) tarihli yazıda, Erzurum halkının bu sefaletten kurtarılması için gerekenin yapılması istendi.²⁰

Bölgenin 1919 yazındaki genel durumu, yaklaşan kışın çok zor geçeceğini işaretiydi. Halk, toprağı ekme imkanından mahrumdu. Ulaşım vasıtalarının azlığı, tohum ve ziraat aletlerini elde etmeyi engelliyordu. Bu noktada "ebegümeçi" ve "everik" denilen yabancı otlar insanların imdadına yetişiyordu. Dışarıdan yiyecek yardımı yapılmadıkça, yaklaşan kış aylarında bölge halkı açlık ve ölümlükle karşılaşmak zorunda kalacaktı.

Bütün yokluk ve sıkıntıya rağmen Erzurum şehri, bölgedeki diğer şehir ve kasabalardan daha şanslıydı. Trabzon-Erzurum yolunun bölgedeki en düzenli yol olması ve şehirdeki askeri birimlerin halka yardımı, Erzurum için önemli bir avantajdı. Belirtilen dönemde şehrin çarşılarında nisbi bir canlılık göze çarpıyordu.²¹

Erzurum Kongresi'nin devam ettiği sırada, Ağustos 1919'da Erzurum'a gelen bir Amerikan heyetinin hazırlamış olduğu rapor, konumuz açısından oldukça önemlidir. Rapora göre; savaştan önce 7.574 hane varken, Ağustos 1919'da ancak 5.553 hane vardı. Bina yapımı konusundaki en büyük sıkıntı ağaç tedarikinde yaşanıyordu. Şehirdeki Amerikan kilisesi, hastanesi ve okulu önemli oranda tahrip olmuşken, konsolosluk binası tamamen yanmıştı. Şehrin genel durumu Bayezit, Van ve Bitlis'e nispetle iyi görünmekle birlikte, bu dış görüntü aldatıcıydı. Şehrin pazarında yiyecek bol görünmesine rağmen, gelecek kış bir kıtlık olma ihtimali vardı.

Heyetin üzerinde en fazla durduğu konu, şehirdeki fakir ve düşkünlerin durumuydu. Askeriyeye ait öksüzler yurdunda 139 erkek çocuğa bakılıyordu. 8 öğretmen ve 6 hizmetlinin görev yaptığı bu kurum, bölgedeki en düzenli bakımeviydi. Sivil öksüzler yurdunda ise kadın, kız ve erkek çocuk olmak üzere 364 kişi vardı. Yıllık 33.000 lira gideri olan bu yurdun durumu içler acısıydı. Bir de 35 fakir kadının kaldığı barınma evi vardı. Burası harap ve küçük bir binada bulunuyordu. Heyete göre burası derhal kapatılmalı ve kadınlar öksüzler yurduna veya hastaneye gönderilmeliydi. Belediye Başkanı, fakirlere yapılan yiyecek yardımı hakkında, heyete oldukça iyimser rakamlar vermişti. Fakat gerçek durum, muhtemelen pek iç açıcı değildi.²²

Nüfus Durumu

Savaştan önce 50.000'e yakın sivil ve 10-15.000 civarında askeri nüfusa sahip olan Erzurum şehrinin nüfusu, Rus istilasından ve Ermeni katliamından kurtulduktan sonra 10.000'in altına inmişti.²³ Bu rakam, takip

(20) BOA, DÜİT, Dosya No: 118, Gömlek No: 52.

(21) Justin McCarthy, "The Report of Niles and Sutherland an American Investigation of Eastern Anatolia After World War I", XI. *Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, V. Cilt, Ankara, 1994, pp.1829, 1847-1848.

(22) McCarthy, "The Report of Niles and Sutherland", p.1848-1849.

(23) EBA, *Meclis Zabıtları*, 1 Mart 1948; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Mesleler*, İstanbul, 1970, s.105.

eden birkaç yıl içinde, muhacirlerin geri dönmeleri ile birlikte artmaya başladı.²⁴ 1922'de şehir merkezinde 15.000 civarında insan yaşamaktaydı.

Kurtuluştan sonra, nüfus bakımından yaşanan problemlerden birisi köylerden şehre yönelik göçtü. Öyle ki, şehrin Ermeni işgalinden kurtarılmasından sonra, şehir nüfusunun yarıya yakını köylerden göç etmiş insanlardan oluşuyordu. Zaten harabe halindeki şehir, bu göçlerle birlikte adeta köylemişti.²⁵ Hayatta kalmak amacıyla şehre gelmiş olan bu insanlar mahalle aralarındaki evlerde hancılık yaparak veya gündelik işlerde çalışarak geçimlerini sağlamaya çalışıyorlardı.²⁶

Şehir civarındaki köylerden Erzurum'a gerçekleşen göçler hakkında, o dönemde kaleme alınan bir yazıda şu ifadeler yer almaktadır:

“Erzurum'da nazar-ı dikkate çarpan ictimâî hâdiselerden biri de 'köyden şehre hicret'tir. Köylü şehre hicret ediyor. Her ictimâî hâdisе gibi bu vâkıa da sebepsiz değildir. Köylü köyde yaşayamıyor. Çünkü istihşâli, hükümetin vergilerine kâfi gelmiyor. Hâlbuki şehir çok müsâittir. Büyük bir tüccardan bir top fanilya, bez alıp köşe başında satmakla kazanılan birkaç para ile yaşıyor.

Köyden şehre hicret bence mübim bir meseledir. Şehirde smâî hayat olsa ala. Fakat köylü şehirde istihlâk (tüketim) vasıtası olmaktan başka bir iş görmüyor ve göremez. Derdin sebebi vergidir.”²⁷

Köylerden şehir merkezine göç meselesi, sonraki yıllarda da önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. I. Dünya Savaşı öncesine nazaran, Cumhuriyet döneminde şehirde daha fazla hayvan beslendiği ve bu durumun birçok sıkıntıyı beraberinde getirdiği görülmektedir. Varoşlarda ve hatta mahalle aralarında daha fazla ahır ve han açılması, şehrin cadde ve sokaklarının hayvanlar tarafından pisletilmesi, en işlek caddelerde bile gübre ve tezekerlerin biriktirilmesi bu sıkıntıların başlıcalarıdır.

Savaşın hemen akabinde Erzurum şehrinin beslemek zorunda olduğu nüfus, sadece Erzurumlu muhacirler veya köyden şehre göç edenlerle sınırlı değildi. I. Dünya Savaşı'nda Erzurumlularla birlikte iç bölgelere hicret etmiş olan Bayezit, Van, Bitlis gibi vilayetlerin halkı da, memleketlerine geri dönerken, Erzurum'dan geçiş yapıyorlardı. Bunların önemli bir kısmı, tahsisatsızlık ve diğer nedenlerle, uzun süre perişan bir halde Erzurum'da kalabiliyordu.²⁸ Yine Kafkasya'daki karışıklıklar nedeniyle bölgeden kaçan Azeriler ve diğer bazı unsurlar, Erzurum ve çevresinde işsiz güçsüz dolaşıyorlardı.²⁹ Bütün bunlar, zaten mesken ve iâşe sıkıntısı çeken Erzurum şehrindeki yaşamı, tam bir çileye dönüştürüyordu.

Yıllar geçtikçe durumun normalleşmesiyle nüfus alanında yaşanan olağanüstü haller ortadan kalkmaya başladı. Cumhuriyet döneminde, 1927'de yapılan ilk genel nüfus sayımına göre Erzurum şehrinin nüfusu 31.000'e ulaşmıştı.³⁰

Bina ve İmar Durumu

1918'e gelindiğinde, özellikle şehrin zenginlerine ait büyük konakların ve hanların yıkılmış olması önemli bir sıkıntıydı. Diğer taraftan, Türk Ordusu'nun Ermenileri geri

(24) Erzurum'dan göç etmiş kişilerin kötü durumları TBMM'de çok tartışıldı. Muhaceret işlerini daha iyi yürütmek için 3 Ağustos 1920'de Muhacirin Müdiriyeti Umumiyesi kaldırılarak, bu iş mülki idarecilerin kontrolü altında belediyelere devredildi; Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Ankara, 2000, s.257-259.

(25) Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, İstanbul, 2000, s.36.

(26) EBA, *Meclis Zabıtları*, 15 Kasım 1934; Bu göç olgusu Cumhuriyet'in ilk yıllarında da etkisini hissettirdi. Savaş sırasında zaten önemli bir kısmı tahrip olan ve 1924 depremiyle de iyice sarsılan Erzurum'da ev buhranı iyice artmıştı. Bu sıralarda Erzurum'a taşınan Şark Demiryolları (Sarıkamış-Erzurum Dekovil Hattı) istasyonu da bu buhranı olumsuz yönde etkilemiştir. Ahmed Halil, “Erzurum'da İdare İşleri, Erzurum Belediyesine, Nafiasına, Maarifine Kuşbakışı Bir Nazar”, *Meslek Mecmuası*, Sayı: 23, 19 Mayıs 1925, s.11-12.

(27) Ahmed Halil, “Erzurum'da Müşahedeler”, *Meslek Mecmuası*, Sayı: 35, 11 Ağustos 1925, s.12.

(28) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu* (BKKK), 030.18.01.01.11.46.8

(29) Konuyla ilgili olarak Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın 3. Fırka Kumandanlığına gönderdiği yazılar için bkz: Mesut Çapa-Veyssel Usta, *Milli Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar*, Trabzon, 1995, s.114,115.

(30) 28 Teşrinivevel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül: I, Mufassal Neticeler, Ankara, 1929, s.170.

püskürttüğünü duyarak eski yurtlarına dön-
meye başlamış olan muhâcirler, çoğunlukla
“zeminlik” denilen derme çatma evler yap-
mak veya Ermenilerden kalan evlere yerleş-
mek durumunda kalıyorlardı.³¹

Dönemin Erzurum valilerinden Sabit
Bey’in ifadelerine göre, Rus işgalinden önce
Erzurum’da evleri yıkıldığı için açıkta ka-
lan birçok kişi, şehirden ayrılan Ermenilerin
bıraktığı evlere yerleştirilmişti. Fakat bu
Ermeniler, Rus ordusuyla birlikte tekrar geri
döndüklerinde, “siz bizim evlerimizi zapt etmiş-
siniz” diyerek, bu kişilerin birçoğunu katletti.
İşte bu katliamdan geri kalan çoluk çocuk,
1923’te tahkikat amacıyla Erzurum’a gitmiş
olan Sabit Bey’e müracaat ederek, kendileri-
ne yardım edilmesini ve başlarını sokabilecek
bিরer dam verilmesini istemişlerdi.³²

I. Dünya Savaşı yıllarında Erzurum’un
maruz kaldığı tahribât konusunu toplu ola-
rak ele almak gerekirse; şehrin Rus işgaline
uğramasından hemen önce, birtakım önemli
binaların Türk yetkililer tarafından “imar pla-
nı” uygulanacağı gerekisiyle yıkılmış olduğu
görölmektedir. Bu yıkım, özellikle bugünkü
Cumhuriyet Caddesi’ne tesadüf eden kısım-
da ve Kilise Kapısı denilen mevkide karşımı-
za çıkmaktadır. Erzurum’da birtakım yeni
caddelerin açılması, bazı caddelerin genişle-
tilmesi ve özellikle yakacak temini amacıyla
savaşın ilk yıllarında yapılan yıkımlar işte bu
şekilde gerçekleştirilmiştir.

16 Şubat 1916’da şehri işgal eden Rus
ordusunun da yakacak ve benzeri askeri ge-
rekçelerle bazı haneleri yıktıkları bilinmekte-
dir. Ayrıca Hükümet Konağı ve benzeri bina-
lar bu dönemde iyice tahrip edilmiştir. Daha
büyük tahribat ise, Mart 1918’de Ermeniler
tarafından gerçekleştirilmiştir. Şehri müdafaa
edemeyeceklerini anlayan Ermeniler, çeki-
lirken şehrin değişik yerlerinde yangınlar çı-
karmışlar ve insanlarla birlikte şehrin maddi
varlığını da yok etmeye teşebbüs etmişlerdir.

Milli Mücadele yıllarında Erzurum
şehrinin imar durumu hakkında son olarak,

Mehmed Nusret’in “*Tarihçe-i Erzurum*”undan
faydalanmak mümkündür. Ona göre; bu dö-
nemde şehirde medeniyetin gerektirdiği te-
rakki henüz başlamamıştı. Asya’da ortaçağ-
dan beri takip edilen inşa tarzı hala devam
ettiriliyordu. Sokaklar gayet dar ve dolam-
baçlıydı. Bir iki cadde dışındaki mahallenin
taksimatı mimari usule uygun olmadığı gibi,
şekil olarak da bir hane diğerine denk değıl-
di. Ahali, büyüklerinden ne görmüşse o yolu
takip edegelmişti. Halk, devam ettirdiği iti-
yatları haricinde tavsiye edilen yeniliklere te-
reddüt ve şüphe ile bakıyordu. Bahar mevsı-
minde biriken çöpler ve hayvan gübrelerrinin
sokaklarda oluşturduğu manzara ve sebep ol-
duğu sağlıksız ortam cidden üzüntü vericiydi.
Mehmed Nusret, bu konudaki sözlerini şu
şekilde bitirmektedir:

“İşte şark hayatında bir numûne-i ib-
retnümâ.”³³

Bütün bu anlatılanlar, kurtuluştan son-
ra şehrin imar yönünden ne halde olduğunu
ortaya koymak için yeterlidir.

Erzurum’a Devlet Yardımı

Milli Mücadele dönemi ve Cum-
huriyet’in ilk yıllarında ülkeyi yönetenleri
meşgul eden en önemli konulardan birisi, I.
Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu’dan
iç bölgelere göç etmiş yüz binlerce insanın

(31) I. Dünya Savaşı’nda Erzurum ve çevresinin uğradığı tahribat ger-
çekten çok ağırdı. Erzurum Mebusu Durak Bey’in TBMM’de
verdiği bilgilere göre; savaş sırasında Erzincan hariç Erzurum’un
iki livasında 75.000 ev tahrip olmuştu. Ve Erzurum’da kurulmuş
olan komisyon, tahribatın telafisi için en az 45 milyon liraya ihtiyaç
olduğunu tespit etmişti. *TBMM Zabıt Ceridesi*, I/3, s.455; I/28,
s.252.

(32) *TBMM Zabıt Ceridesi*, II/3, 8.11.1923, s.303-304.

(33) Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, s.39; Canlı bir transit yolu
üzerinde ve bir kale etrafında bulunan şehir, aslında en güzel gün-
lerini Ortaçağda yaşamıştı. Bu çağın şehrsel özellikleri Erzurum’u
o kadar etkilemişti ki, şehir bu durumundan asırlar boyunca kur-
tulamadı. Öyle ki, Milli Mücadele döneminde bile şehrin Ortaçağ
özelliklerini koruduğunu belirten yukarıdaki açıklamalar, 30 yıl
sonrası için de tekrarlanabilir. Ülkütaşır 1949’da Erzurum için
şu cümleleri kullanmaktadır: “Şehrin güneydoğu kenarından baş-
ka tarafları halen bir ortaçağ beldesi halini muhafaza eder. Sokak-
lar dar ve girintilidir. Binaların duvarları kesme veya moloz taştan
yapılmış ve ekseriya sıvasız bırakılmıştır. Bu moloz taş duvarlarda
muayyen yükseklerde meşe hatıllar kullanılır. Bu bölgede taş fazla ol-
duğundan bolca faydalanılmıştır. Tuğlanın az ve seyrek kullanılmış
olduğu görülür.” Şakir Ülkütaşır, “Demiryolları Güzergahındaki
Tarihi Şehirlerimiz Erzurum”, *Demiryolları Dergisi*, Sayı: 282-284,
Nisan-Haz. 1949, s.87.

yerleştirilmesi ve yine savaş nedeniyle harap olmuş doğu vilayetlerinin yeniden imarı meselesiydi.

Bu konuda öncelikle İstanbul Hükümeti harekete geçmiş ve işgalden kurtarılmış bölgelerin ahalisine yardım amaçlı bazı düzenlemeler yapmıştı.³⁴ Ardından Ankara'da kurulan ve Türkiye'nin yönetim sorumluluğunu üzerine alan yeni idare bu hususlarla ilgilendi. Ankara hükümeti, Erzurum ve çevresinin içler acısı durumunun farkındaydı. Bununla birlikte savaş sırasında tahrip olan tek bölge Doğu Anadolu ve Erzurum değildi. Örneğin Yunanlılar tarafından işgal edilmiş olan Batı ve Orta Anadolu şehirleri de büyük zarara uğramıştı. Fakat Erzurum ve çevresi, sadece Rus işgaline uğramamış, ayrıca bir de Ermeni çetelerinin zulüm ve tahribatına maruz kalmıştı.

İşte böyle bir ortamda Ankara'da idareyi ele alan hükümet, Türkiye'nin yeniden imarı konusunda hangi tarafa el atacağını kara kara düşünüyordu. Bir taraftan Milli Mücadele'nin savaş sürecini idare ederken, diğer taraftan yurdun yeniden imarına kaynak ayırmak son derece zordu.

Eldeki kaynakların kısıtlı, ihtiyaçların son derece fazla olması Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki mebusların bölgesel olarak hareket etmesine yol açtı. Örneğin Erzurum mebusları, bölgedeki diğer illerin mebuslarıyla birlikte, yardım konusunda bir takım kanun teklifleri vermeye başladılar. Bu durum diğer bölgelerin mebusları tarafından bazen tepkiyle karşılandı. Onlara göre; sadece Türkiye'nin doğusu değil, batısı da tahrip olmuştu ve aynı yardıma batı illeri de muhtaçtı.

Fakat bu noktada doğu bölgesi mebuslarının önemli bir gerekçesi vardı: Erzurum ve çevresi Rus işgaline ve Ermeni tahribatına uğramadan önce de, batıdaki şehirlerde var olan birçok medeni vasıttan mahrumdu. Yolsuzluk, doktorsuzluk, okulsuzluk, susuzluk ve ışsızsızlık gibi birçok mahrumiyet, savaş öncesinde de aynen vardı. Bütün bunların

üstüne, yukarıda bahsedilen işgal, tahribat ve katliam eklenmiş ve bölgede yaşamak adeta imkânsız hale gelmişti. Hâlbuki doğu sınırının hemen ötesinde, Ruslar tarafından yapılmış birçok medeni vasıtaya sahip olan şehirler vardı. Bu durumun farkında olan ve birçok mahrumiyete rağmen işgal sonrası yurtlarına geri dönen Erzurum ve çevresi halkını, mevcut durumu muhafaza ederek bölgede tutmak oldukça zordu. Ne olursa olsun, yeni Türk devletinin doğuya medeniyet götürmesi ve bölge halkını, sınır ötesindeki Rus ve Ermeni tehdidine karşı yurtlarında tutması gerekiyordu.

I. Dünya Savaşı sırasında Rus işgaline uğrayan yerlerde değişik nedenlerle tahrip edilmiş meskenlerin tamir veya yeniden yapılması için gerekli kanunun çıkarılması için 1922'de TBMM'ye kanun tasarısı sunuldu ve bununla ilgili görüşmeler Mart-Nisan 1923'te yapıldı. Kanun tasarısında özellikle Erzurum ve çevresini içine alan bölgeye 500.000 lira verilmesi teklif edilmişken, yapılan görüşmelerde bazı mebusların "*bölgecilik*" yapılmaması yolundaki uyarıları dikkate alınarak, Yunan istilasına uğramış bölgeler haricindeki kısımlara 1 milyon lira yardım yapılması şeklinde yeni bir düzenlemeye gidildi.³⁵

Vilayat-ı Şarkıye ahalisine yardım için çıkarılan 9 Ocak 1923 tarihli kanun layihası ve gerekçesinde şu hususlar belirtilmiştir:

"Umumi seferberlik esnasında Rus istilasına maruz kalan ve gerek yerli gerekse Kafkasyalı Ermenilerin mezalimine maruz kalarak mecburen hicret etmiş halkın mal ve mülkü harap edildiği için, bunların birçoğu harpten sonra memleketlerine dönmemişlerdir. Buldukları yerlerde işsiz güçsüz dolaşmaları hem bu insanları perişan etmekte hem de iktisat noktasından hükümete büyük zararlar vermektedir. Buna çare olmak için bunların bir an evvel memleketlerine dönebilmeleri ve

(34) Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, III/1, 9 Kanunuevvel 1334, s.276-280.

(35) Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi, Vilayat-ı Şarkıye Mültecileri, (1915-1923)*, Ebabil Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 202-203.

döndüklerinde barınabilecek mesken yapabilmeleri için, Maliye ve Sıbbiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletlerinin 1338 senesi bütçelerine 650.000 lira tahsisat konulması istenmiştir. Muvazene-i Maliye Encümeni bunu görüşürken, bunu kabul etmekle beraber memleketin her tarafı tahrip edildiğinden bu muavenetin diğer yerlerdeki hanelerin yapılması için de tahsisat konulmasını uygun bularak, havalı-i şarkiye mubacirlerinin nakli için Sıbbiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti bütçesine 150.000 lira, ve Anadolu'da Yunan istilası dışında kalan diğer yerlerdeki harap binaların yapımı için de Maliye Vekaleti bütçesine 1.000.000 lira konulmasını uygun bulmuştur.”³⁶

Kars Mebusu Cavit Bey, bölgenin sadece Ruslar tarafından tahrip edilmediğini, savaş sırasında askeri mecburiyetler dolayısıyla özellikle Erzurum ve Pasinler Ovası'nda birçok yerin Türk yetkililer tarafından yıkıldığını belirtmiştir. Erzurum Mebusu Durak Bey ise, Rus işgalinin hemen ardından vilayet idare meclisinin hazırlamış olduğu komisyonda bulunduğunu ve komisyonun hazırladığı istatistiklere göre, sadece Erzurum'un iki lirasında harap olan hane sayısının 75.000 olarak tespit edildiğini belirtmiştir.³⁷

Neticede “Vilayat-ı Şarkiye Abalisine Muavenet Kanunu” 3 Nisan 1923 tarihinde kabul edildi.³⁸

Böylece, tahrip olmuş hanelerin yeniden yapımı için 1923 yılı maliye bütçesine 1.000.000 lira konulmuş ve bölge mebusları, uzun süredir yürüttükleri ısrarlı mücadeleyi kazanmışlardı. Fakat tahsis edilen bu paranın, değil Doğu Anadolu'nun, sadece Erzurum Vilayeti'nin ihtiyaçlarını karşılaması bile mümkün değildi. Bölgeyi yakından tanıyan eski Nafia Vekillerinden Trabzon Mebusu Muhtar Bey'in ifadesine göre; Erzurum'un imarı için en az 10.000.000 lira gerekiyordu.³⁹ Bununla birlikte, kanunla verilmiş olan bu paranın dahi tahsil edilmesi mümkün olmadı.

3 Nisan 1923 tarihli kanunun üçüncü maddesinde; bu paranın her mahalde

yapılacak keşif sonucu tespit edilecek tahribat oranına göre dağıtılacağı belirtiliyordu. Yani, öncelikle mevcut hasar tespit edilecek, daha sonra hasar oranına göre paranın dağıtımı yapılacaktı. Bu durumda tahsis edilen paranın kısa sürede dağıtılamayacağı ortaya çıkıyordu. Zaten bu nedenle aynı kanunun dördüncü maddesiyle; 1923 yılında sarf edilmeyen paranın bir sonraki bütçeye aktarılması kararlaştırılmıştı.⁴⁰

Paranın dağıtımı, çeşitli bürokratik nedenlerle uzun süre yapılamadı. Öyle ki, bu paranın nasıl harcanacağına dair talimatname ancak 17 Ocak 1924'te hazırlanabildi.⁴¹ Hazırlanan talimatname gereğince yapılan hesaplamalar sonucunda, bütün bölgeye tahsis edilen 1.000.000 liranın 150.000 lirası Erzurum'a ayrıldı.

Erzurum'un ise beklemeye tahammülü yoktu. Diğer taraftan tahribat o kadar büyüktü ki; yıkılan yerlerin yeniden yapımı için ne kadar para gerektiği uzun süre tespit edilememişti. Nitekim 3 Nisan 1923 tarihli kanunun çıkmasından önceki dönemde, hükümet tarafından acilen tahsis edilen ve peyderpey Erzurum'a gönderilen para ile de ciddi ve büyük iş yapma imkânı bulunamamıştı.⁴²

Yukarıda Erzurum'a tahsis edildiğini belirttiğimiz paraların gereği gibi kullanılamaması konusundaki tek sorumlu hükümet değildi. Sorumluluğun önemli bir kısmı, şehrin ihtiyaçlarını zamanında ve kesin olarak tespit edip hükümete bildiremeyen yerel makamlardaydı. Bu fikri doğrulayan en açık delil, Milli Mücadele döneminde Erzurum mebusu olarak görev yapan sonraki dönemin belediye

(36) TBMM Zabıt Ceridesi, I/28, 31.3.1923, s.252.

(37) TBMM Zabıt Ceridesi, I/28, 31.3.1923, s.254-255.

(38) TBMM Zabıt Ceridesi, I/28, 3.4.1923, s.350.

(39) TBMM Zabıt Ceridesi, II/15, s.10.

(40) Düstur, Üçüncü Tertip, IV, s.15-16; Kavanin Mecmuası, I, s.372

(41) Maliye Vekaleti 1340 Senesi Mubarrerat Mecmuası, İstanbul, 1340, s.9-12.

(42) Erzurum Valiliği'nden merkeze gönderilen 22 Ekim 1334 tarihli telgrafta; haneleri harap olanlar tarafından yapılan sayısız müraacaata rağmen, bu konuyla ilgili belirli bir plan hazırlanamadığı için köy ve kasabaların tamir ve inşaatı hususunda yapılacak bir şey olmadığı; bununla birlikte halkın acil ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 800 köye 1.000'er liradan 800.000 lira gönderilmesinin uygun olacağı belirtilmişti. BCA, TİGMK, 272.60.5.1.4.

başkanlarından Durak Sakarya tarafından ortaya konulmuştur. Sonraları belediye meclisinde yaptığı bir konuşmada, mebusluğu döneminde meclis kürsüsüne vurarak bu parayı tahsis ettirdiğini belirten Durak Bey, kendisinden sonra bu paranın nasıl harcanacağı konusunda vilayetle mebuslar arasında farklı görüşler ortaya çıktığını; bazı mebusların bu parayla Karasu mecrasında oluşan bataklığın temizlenmesini teklif ettiklerini belirtmiştir. İlgili dönemin valisi Zühtü (Durukan) Bey⁴³ ise, paranın eşit olarak köylülere dağıtılması taraftarıydı. Buna mukabil Durak Bey, bu parayla İran'dan koyun ve inek alınmasını ve köylülere dağıtılmasını teklif etmişti.⁴⁴

Görüldüğü gibi, Erzurum'da savaş sırasında yıkılan hanelerin yeniden yapımı için 1923'te tahsis edilen paranın nasıl harcanacağı konusunda adeta her kafadan bir ses çıkmaktaydı. Bu karmaşaya ek olarak yaşanan tahribatın tam olarak tespit edilememesi ve çeşitli bürokratik engeller, tahsis edilen paranın zamanında tahsil edilmesini engelledi. Diğer birçok vilayet, kendilerine tahsis edilen paranın önemli bir kısmını bir yıl içinde kullanmışken, Erzurum Vilayeti bu beceriyi gösterememişti. Paranın bir kısmı mal sandıklarında, önemli bir kısmı ise bankada bekletildi.⁴⁵

Sonuç olarak, savaş sırasında tahrip olmuş yerlerin yeniden imarı için devletten yardım alma beklentileri Cumhuriyet dönemine intikal eden önemli bir mesele olarak kaldı.

Doğu Anadolu muhacirlerinin iadesi ve savaşlarda harap olan meskenlerinin tamir ve inşası için 3 Nisan 1923 tarihli kanunla verilen 1 milyon liralık tahsisattan henüz sarf edilmeyen paranın 1925 yılına aktarılması hakkında Erzurum Mebusu Rüştü Paşa ve arkadaşları tarafından 28 Şubat 1925'te bir kanun teklifi sunuldu. Kanun teklifinde, Doğu Anadolu'ya tahsis edilen bu paranın, vilayetlerin kamu hizmetlerine sarf edilmek üzere, vilayet özel idarelerine verilmesi teklif edildi. Yani, paranın şahıslara dağıtılmak yerine özel

idarelere tahsis edilerek kamu menfaati için harcanması öngörülüyordu.⁴⁶

Rüştü Paşa tarafından sunulan kanun teklifinin gerekçesinde, durum şu şekilde anlatılmıştır:

Doğu havalisi muhacirlerinin memleketlerine iadesi ve meskenlerinin tamir ve inşası için çıkarılan 3 Nisan 1923 tarihli kanunun ikinci maddesine dayanılarak, maliye bütçesine “savaş nedeniyle harap olan meskenlerin tamir ve inşası” için 1 milyon lira konulmuş ve bu paranın 1923'te sarf edilemeyen kısmının 1924 yılında da sarfına izin verilmişti. Mahallinde yapılan incelemeye göre, 1,5 milyon liranın⁴⁷ bir kısmı tevzi edilmiş ve mahalli gelirleri yeterli olmayan bazı mahallere de nakden yardımda bulunulmuştu. Fakat birçok mahalde tevziat yapılamamıştı. Erzurum'a bu 1,5 milyon liradan 150.000 lira ayrılmış ve bu paranın bir kısmı da nakden gönderilmişti. Bu para halen bankada tutulmaktaydı. Paranın dağıtılmamasının nedeni, ilgili talimat gereğince, ihtiyaç sahiplerinin miktarı ile tahsis edilmiş meblağ hesaplanarak, her bir ferde ayrı ayrı para verilecek olmasıydı. İlk bakışta mantıklı ve adaletli görülen bu talimat, gerçek hayatta pek uygulanamamıştı ve para bankada beklemekteydi. Diğer taraftan, bu talimat uygulanabilse dahi, 150.000 liradan her ferde 100-200 kuruş düşeceği açıktı, Hâlbuki bölge halkının ihtiyacı bunun kat kat üstündeydi. Mesela uzak bir ilçeden veya köyden 100 kuruşunu almak için gelecek vatandaş, alacağı bu parayla yol, otel masraflarını ancak karşılayabilecekti.

(43) 26 Ağustos 1923'te Erzurum Valisi olan Zühtü Bey, 1888 İzmir doğumludur. Necmettin Bey'in oğludur. Mektebi Mülkiye'den 1911'de mezun olduktan sonra nahiye müdürü, kaymakam, polis müdürü, belediye başkan yardımcılığı ve belediye başkanlığı gibi çeşitli mülki görevlerde bulunmuş ve 1922-1923 döneminde Van Valiliği yapmıştır. Erzurum Valiliğinden sonra 1928'de Üçüncü Dönem TBMM'de milletvekili olmuştur. Milletvekilliğinin ilk döneminde CHF'nin Üçüncü Muntaka Müfettişi olarak da görev yapmıştır. Sırasıyla Konya ve Samsun Milletvekilliği yapmış ve 1946'da Adana Valiliğine atanmıştır. 11 Ocak 1964'de İstanbul'da vefat etmiştir. Mehmet Zeki, *Türkiye Terâcimi Abvâl Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1932, s.305; Ali Galip Baltaoğlu, *Atatürk Dönemi Valileri*, Ankara, 1998, s.322-323.

(44) EBA, *Meclis Zabıtları*, 5 Kasım 1934.

(45) TBMM *Zabıt Ceridesi*, II/15, s.10.

(46) TBMM *Zabıt Ceridesi*, II/15, 28.2.1925, s.7.

(47) Rüştü Paşa'nın bu ifadesinden, ayrılan paranın daha sonra %50 nispetinde artırıldığı anlaşılmaktadır.

Bu nedenle Rüştü Paşa ve diğer Erzurum mebuslarının teklifi, paranın şahıslara ayrı ayrı verilmesi yerine, umumi meclislerin kararı ve valinin tasvibiyle umumi ihtiyaçların karşılanması için tahsis edilmesiydi. Bunun için para özel idarelere devredilmeli ve 1925 yılında sarfına izin verilmeliydi.⁴⁸

Trabzon Mebusu Muhtar Bey'e göre tahsis edilen paranın 1923-24 senelerinde harcanamamasının nedeni, bölgedeki harabiyetin çok büyük olmasıydı. Örneğin, 5.000 liralık bir evi harap olmuş kişiye ancak 500 kuruş düşüyordu. Bu paranın en büyük kısmı Erzurum için ayrılmasına rağmen, buradaki harap binaların yapımı için en az 10 milyon lira gerekliydi.⁴⁹

Sonuçta 1923 tarihli kanunla tahsis edilen paradan harcanmamış kısmının özel idareye devri ve il genel meclisi kararıyla kamu hizmetlerine harcanması kabul edildi.⁵⁰

12 Gerçekleştirilen İmar Faaliyetleri

I. Dünya Savaşı'nda tahrip olmuş olan Erzurum şehri, gerekli tahsisat bulunup ilgili plan ve projelerin hazırlanması durumunda, geleceğin şartlarına uygun olarak yeniden tanzim edilebilirdi. Bu konuda bazı adımlar dahi atıldı. Fakat maddi sıkıntılar ve programsızlık buna imkan vermedi.

Savaştan hemen sonra şehrin planının yaptırılması için gereken keşif yaptırılması amacıyla merkezden 200.000 lira istenmişti. Şehir önemli oranda tahrip olduğundan, başlanacak inşaat ve tamirat için öncelikle bir plan hazırlanması gerekiyordu. Böyle bir plan mevcut olmadığından, hükümetin imar işleri için ayırdığı tahsisat, gereği gibi kullanılmıyordu.⁵¹

Bütün olumsuzluklara rağmen, Milli Mücadele yıllarında şehrin imarı için belediye ve valilik yoluyla bazı teşebbüslere girişildi. Fakat bunlar, birbirinden kopuk ve bir plan çerçevesinde yapılmayan işlerdi.

Cumhuriyet döneminde şehrin ana caddesi haline getirilen ve daha sonraki imar planlarında ana eksen olma özelliğini koruyan Cumhuriyet Caddesi'nin açılışıyla ilgili gelişmeler, I. Dünya Savaşı sırasında girilen birtakım teşebbüslerle ilgilidir. Yukarıda belirtildiği üzere, şimdiki Cumhuriyet Caddesi üzerine tesadüf eden bazı binalar bu dönemde yıkılmıştı. Nitekim kurtuluştan hemen sonra Erzurum'a gelen tahkikat komisyonunun raporunda; Lala Paşa Camii ve yanmış olan Hükümet Konağı önündeki caddenin henüz açıldığı, bu yüzden taş ve toprak içerisindeki evlerin temellerinin meydana olduğu belirtilmişti.⁵²

Erzurum'da yeni caddelerin açılması hakkında 1922 yılında bazı önemli kararlar alındı. Belediye meclisi, 5 Nisan 1922 tarihli bir mazbata ile şehir caddelerinin iyi hale getirilmesi ve ana caddelerin genişliğinin tespit edilmesini vilayete teklif etti. Vilayet idare meclisi ile belediye meclisi birleşerek bu konuda bir inceleme yaptı. Sonuçta, Yeni Kapı'dan Ardahan Kapısı'na kadar (İstasyon Caddesi) ve Erzincan Kapısı'ndan Tebriz Kapısı'na kadar (Cumhuriyet Caddesi) yeni caddeler tespit edildi ve bunların genişlikleri 25 metre olarak kabul edildi. Daha sonra, Cumhuriyet Caddesi istikametine tesadüf eden eski eserlerin muhafazası için bu kısımdaki caddenin genişliği 20 metreye indirilmiş ve diğerleri de devamlı belediye kontrolünde tutularak 25 metrelik genişliğin ihlal edilmemesi sağlanmıştı.⁵³

Erzurum Özel İdaresi, merkezi yönetimden aldığı maddi destekle, özellikle 1925-1929 arasında şehrin imarı için, özellikle Cumhuriyet Caddesi ve İstanbul Kapısı civarında büyük binalar yaptırdı. Bununla birlikte, milyonu geçen bir para ile şehrin hayati

(48) TBMM Zabıt Ceridesi, II/15, 28.2.1925, s.6.

(49) TBMM Zabıt Ceridesi, II/15, 28.2.1925, s.12.

(50) TBMM Zabıt Ceridesi, II/15, 28.2.1925, s.12.

(51) BCA, TİGMK, 272.60.5.1.4; Kazım Yürdalan, *Dünkü, Bugünkü, Yarınki Erzurum 1905-1950*, Ankara, 1950, s.8.

(52) *Erzurum Vilayetinde Ermenilerin Türklere Yaptıkları Zulümler*, s.45.

(53) EBA, *Meclis Zabıtları*, 11 Nisan 1931.

ihtiyaçlarını karşılamaktan çok uzak plansız ve programsız yapılan bu binalardan bir kısmı kısa sürede harap olmuş ve böylece büyük bir israf yapılmıştı.⁵⁴

1925'in Ağustos ayında Nafia Vekili Sırrı Bey ile birlikte Erzurum'a gelen ve burada gördüklerini tefrika halinde yayınlayan Cumhuriyet gazetesi yazarı Sırrı Bey, bu tarihte Erzurum şehrinin görünümü ve imar durumu hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Erzurum; tarihi, büyük bir şehir, Ezici, yıkıcı, uzun harplerden harap olan şehir, geçen sene feleğin başka bir kahrına uğramış, kalan kısmı da zelzeleden bitmiş, mahvolmuş.⁵⁵ Erzurum, uzaktan İstanbul'un yangın harabelerine benziyor. Zelzeleden masun kalan veya kısmen yeniden yapılan binalar, hep eski sistem. Erzurum şehri dört duvarı toprak ve samandan, keza tavanları da çamur ve samandan yapılmış birer ikişer katlı binalardan ibarettir. Tahtesşifir (sıfırın altında) kırk derece soğuk olduğu için inşaatın böyle yapılması mecburi imiş. Bu, oraldaki fikir ve mütalaa. Hâlbuki Sarıkamış ve Kars'ta da aynı derecede soğuklar olduğu halde, oraların ve bilhassa Kars'ın binaları çamurdan yapılmamış. Mahaza Vali Zühtü ve Belediye Reisi Beyler, yapılan ve yapılacak binalar için yeni sistemi kabul etmişlerdir.

Belediyeyi hayli faal bir halde buldum. Şehirde yeniden birkaç cadde açmaya başlamışlar. Bazı yerlerde elektrikle tenvirat yapılmış. Vali Zühtü Bey, Erzurum'da 80 odalı ve 300 fakir talebeyi istiap edecek büyüklükte güzel ve son sistem bir mektep binası yaptırıyor. Bir seneye kadar bina tamamıyla bitmiş olacaktır. Bundan başka yine şehrin tam ortasında 36 bin lira sarfıyla bir sinema binası, yanında bir konferans (salonu) yaptırılıyor. Belediyenin 50 bin liralık bütçesi, 110 bin liraya iblağ ediliyor. Bu faaliyetle, harap olan koca Erzurum'u, yakın bir zamanda kısmen harabiyetten kurtarılmış bir halde göreceğiz.”⁵⁶

Erzurum Özel İdaresi, hükümetin savaştan zarar gören vilayetlere yaptığı para yardımıyla, Cumhuriyet'in ilk yıllarında

birçok imar faaliyetine girişmiştir. Fakat girişilen bu imar işleri, sonraki yıllarda birçok eleştiriyi beraberinde getirmiştir. Hatta Başvekil İsmet İnönü gibi en yetkili isimler dahi, ilgili dönemde Erzurum'da yapılan imar işlerini görünce, yapılanları şiddetle eleştirmekten kaçınmamışlardır. Bilhassa bugünkü Cumhuriyet Caddesi'nin batı kısmında yapılan, fakat özel idare tarafından kullanılmayıp diğer kurumlara adeta peşkeş çekilen devasa binalar, bu eleştirilerin temel nedenidir. Benzer şekilde, Tercan ve Hasankale gibi bazı ilçelerde de hayli masrafla gereğinden büyük binalar yapılmış ve bunlar da herhangi bir fayda getirmemiştir.

Bahsedilen dönemde Erzurum Özel İdaresi tarafından şehir merkezi ve ilçelerde yaptırılan binalar şunlardı:

Kız muallim mektebi,
Erzurum kütüphanesi,
Erzurum kimyahanesi,
Numune apartmanları,
İspir, Pasinler ve Hınıs dispanserleri,
Hasankale ve Tercan'da yatı mektepleri,
Ardahan (Kavak) Kapısı'ndaki hal binası,
Umumi meclis binası.

Bu binalardan önemli bir kısmı, sonraki yıllarda yapılış amaçları dışında ve özellikle askeri makamlar tarafından kullanılmıştır.

Sağlık Durumu

Savaştan önce pek de iç açıcı olmayan Erzurum'un sağlık durumu, savaş nedeniyle iyice bozulmuştu. Savaş ortamında başta frengi ve tifo olmak üzere, pek çok hastalık yaygın bir hal almış ve savaş sonrası yıllarda kendini hissettirmişti.

(54) Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul, 1936, s.5.

(55) 1924 yılının sonbaharında, Erzurum'da şiddetli ve tahrip edici bir deprem yaşanmıştı.

(56) *Cumhuriyet*, 9 Teşrin-i Evvel 1341

Hastalıkların bu şekilde artmasına rağmen, bunlarla mücadele edecek sağlık teşkilatı son derece yetersizdi. Erzurum'da Osmanlı'dan intikal eden iki sağlık kuruluşu vardı. Bunlardan birisi 20. Yüzyılın başlarında halkın parasıyla yaptırılmış olan Gureba Hastanesi; diğeri ise Askeri Hastane idi.⁵⁷

Halkın yardımlarıyla belediye tarafından yaptırılan Gureba Hastanesi, I. Dünya Savaşı'nın öncesinde tahsisatsızlık yüzünden kapanma noktasına gelmiş; bunun üzerine hastanenin masraflarını özel idare üstlenmişti. 1919'da Erzurum'a gelmiş olan Amerikan Heyetinin raporunda verilen bilgilere göre; bu hastane 200 kişilikti. Yıllık 75.000 lira masrafı olan bu büyük ve geniş hastane modernlikten uzaktı. Avlusunda sular akıyordu. Son derece kirli olan bu şifahanede ilaç sıkıntısı yaşıyordu. Bu hastane Cumhuriyet'in ilanından sonra, 1924'te Numune adını aldı ve Sağlık Bakanlığı tarafından idare edilmeye başlandı.⁵⁸ Bunun yanı sıra 300 yataklı askeri hastane vardı. Tamamen askeri doktorların denetiminde olan bu hastane, diğeri göre oldukça bakımlıydı.⁵⁹

Aynı yıl⁶⁰ şehre gelmiş olan Doktor Lütüfi (Kırdar) başkanlığındaki Hilal-i Ahmer (Kızılay) Heyeti, Gureba Hastanesi'nin idamesi için bazı teşebbüslerde bulunmuştu. Heyet Erzurum'a vardıkdan birkaç gün sonra Gureba Hastanesi'nin⁶¹ tahsisatı kesilmişti. Bu önemli hastanenin varlığını devam ettirebilmesi, heyetin yardımına bağlı idi. Bu durum Sıhhiye Müdür-i Umumisi Abdullah Cevdet Bey tarafından heyete bildirilmişti. Bunun üzerine 200 yataklı Gureba Hastanesi'nin maaşı belediye bütçesinden verilmek suretiyle, erzak, ilaç ve elbise ihtiyacı heyet tarafından karşılandı.⁶²

Milli Mücadele yıllarında en büyük problemlerden birisi, içme suyu temini konusunda yaşandı. Erzurum'un işgali sırasında, şehre 14 kaynaktan getirilmiş olan sulara Ruslar tarafından önem verilmiş ve bunların gereken bakımları yapılmıştı. Daha önce de

belirtildiği gibi; Ruslar tarafından önemli bir üs olarak görülen Erzurum'a çok sayıda Rus subayı yerleştirilmişti ve bunların su ihtiyacını karşılamak gerekiyordu.

Kurtuluştan sonraki iki yıl içinde şehirde vakıflar idaresi kurulmadığından, su yolları tamamen harabeye yüz tutmuştu. Evkaf müdüriyetinin kurulmasından sonra ise, hayır sahiplerinin bu sulara tahsis ettiği gelirleri toplayan bu idarenin ihmalkarlığı; tamir ve ıslah için gereken para konusunda kıskançlık göstermesi tehlikeyi daha da artırdı. Ayrıca evkaf idaresi, su yollarının tamirini yıllık olarak parça parça suculara verdiğiinden, müteahhit sucular menfaatlerini temin için taş ve teneke parçalarıyla durumu kurtarmaya çalışıyorlardı. Bu geçici tamirlerle şehre bir miktar su akıtılıyordu ama su yollarının birçok yerde açıktan akması tehlike saçmaya devam ediyordu. Sık sık gelen sellerin taşıdığı kumlar ve değişik maddeler künkleri doldurmuş, su yolları kapanmış ve 1920'lerin başında büyük bir su sıkıntısı yaşanmıştı. Bu durumda, şehir içinden çıkan sular halkın imdadına yetmişti. Yerli su bulunmayan mahallelerde ise kar eritilerek su ihtiyacı karşılandı. Suyu bulunmayan Dere Mahallesi'ndeki cenazeler, şehrin alt tarafındaki Gez Mahallesi'ne kadar götürülüyor ve orada yıkanıyordu.⁶³

Görüldüğü gibi; I. Dünya Savaşı'ndan sonra bir müddet faaliyete geçemeyen, kurulduktan sonra da şehir sularını hakkıyla koruyamayan Erzurum'daki vakıflar idaresi, bu nedenle suların asli mecralarını terk ederek başka mecralara akmalarına ve kaybolmalarına neden olmuştu. Bu karışık durum, suların

(57) *Kızılay Arşivi (KA)*, Kutu No: 157, Belge No: 3, 15 Kanun-ı Sâni 1329.

(58) *BCA, BKKK*, 030.18.01.01/016.68.15; *On Beşinci Yıl Kitabı*, CHP Yayınları, 1938, s.244.

(59) McCarthy, "The Report of Niles and Sutherland", p.1848-1849.

(60) Ağustos ayının sonlarında.

(61) Halktan toplanan paralarla belediye tarafından yaptırılan Gureba Hastanesi 1904 yılında faaliyete geçmiş ve çok güç şartlar altında bir müddet belediye tarafından idare edilmişti. 1913'te ise Sıhhat Müdürü Şerif Bey'in teşebbüsleriyle, hastane masraflarının hususi idare tarafından karşılanmasına karar verilmişti. Bkz. Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi 1*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2008, s.181-187.

(62) *KA*, Kutu No: 150, Belge No: 10-1 ve 10-2, 14 Eylül 1335.

(63) *EBA, Meclis Zabıtları*, 10 Teşrinisâni 1930.

1926'da belediyeye devrine kadar devam etti. Belediye, kanun yoluyla sulara el koyduktan sonra işin esasını ele alarak, bütün su yollarını kaynaklarından şehir civarına kadar getirmek ve suyu muhtelif istasyonlarda toplayarak fenni bir surette şehrin bütün kısımlarına isale etmek amacıyla bazı teşebbüslerde bulundu. Fakat bu konuda istenilen sonuç alınamadı.⁶⁴

Eğitim

I. Dünya Savaşı sonrasında sosyal ve kültürel alanda büyük bir geri kalmışlık göze çarpmaktaydı. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, eğitim alanında görülen eksikliklerdi. Bu durumu, o dönemde bir çocuk olarak eğitim sisteminin içerisinde yer alan Sırrı Bilge'nin ağzından şu şekilde aktarmak mümkündür:

“Biz Erzurum işgalinde burada kalmıştık. Baltalanmak üzere götürülen çocuk kafilesinin içinde 7 yaşında kaçmayı başardım. Kurtuluştan sonra mektepler teker teker açılmaya başlandı. Fakat hepsi de resmi olmaktan ziyade hususi bir mahiyetteydi. Maarif idaresi tamirat vesaire faslını vermek şöyle dursun, mekteplerin kışlık odununu dahi veremiyordu. Koltuklarımızda kitapların arasına sıkıştırdığımız odun parçalarıyla okula gider ve ısınırdık. Muallimlerin 15-20 lira olan maaşları 6 ayda bir defa bile ellerine geçmiyordu.”⁶⁵

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla öğretmenler, 1918 yılının son üç ayı ve 1919 yılının ilk üç ayında, maaş alamamışlardı. Öğretmenler zor günler geçiriyordu. Bu durum, Erzurum'daki bütün iptidai mektepler talim heyetleri adına Müfettiş Abdurrahim Bey tarafından Mart 1335'te (1919) Dâhiliye Nezareti'ne iletilmiş, nezaret ise Erzurum Valiliğine gereken uyarıyı yapmıştı.⁶⁶ Aynı şekilde Erzurum Ziraat Mektebi çalışanları da maaşlarını alamadıklarından şikâyetçiydi. Neticede yapılan temaslar sayesinde Eylül 1919'da özel idarenin ödemesi gereken ilk

mektepe maaş ve masraflarının devlet hazinesinden karşılanması amacıyla, bir yıllık maaş ve masraflar karşılığı olarak 1.680.000 kuruş Erzurum Valiliğine gönderildi.

Diğer taraftan Erzurum Müftüsü, umumi meclis ve idare meclisi ile şehrin ileri gelenleri Ağustos 1919'da merkeze bir dilekçe göndermişlerdi. Bu dilekçede, kanunen vilayete ait olup iki seneden beri hazine tarafından alınmakta olan aşar vergisine ek maarif hissesi vilayete verilmedikçe Erzurum'da maarifin ihyasının mümkün olmadığı ve vilayeteki mekteplerin kapalı olduğu belirtilerek, mekteplerin derhal açılması gerektiği ifade edilmişti.⁶⁷

Bu dönemde maaş ve tahsisat sıkıntısı yaşanan özel idare müesseseleri okullarla sınırlı değildi. Vali Reşid Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 28 Ocak 1920 tarihli telgrafta, Ekim 1919 itibarıyla özel idare için istenilen meblağın 6.870.000 lira olduğu, bunun 1.864.000 lirasının Erzurum'a gönderildiği, Gureba Hastanesi, Sanayi Mektebi, matbaa, ziraat ve nafia daireleri gibi kurumlarda çalışanların zor durumda olduğu belirtilmişti. Söz konusu telgrafta içerisinde 100'den fazla hastanın tedavi edildiği ve eğer tahsisat gönderilmezse kapana-çağı belirtilen ve bölgenin yegâne hastanesi olan Erzurum Gureba Hastanesine gereken yardımın yapılması istenmekteydi.⁶⁸

Aynı günlerde Gureba Hastanesi, Ziraat Mektebi ve Sanayi Mektebi, matbaa, ilk mektepler maaş ve masrafları ile Darüleytam (yetimhane)'daki çocukların iagesesi için gereken toplam 12 milyon kuruşun maliye bütçesine konulması valilik tarafından

(64) 1920'lerin sonuna doğru, Erzurum sularından 5'i Palandöken'den, 7'si Kapıkaya'dan gelmekte, 10 kadar su da şehirdeki kaynaklardan çıkmaktaydı. Şehirde akmakta olan çeşme adedi 353 olarak tespit edilmişti. Buna karşın 100 kadar çeşme de kaybolmuştu.

(65) Sırrı Bilge, “Dadaşın Diliyle”, *Erzurum Gazetesi*, 20 Birinci Teşrin 1939; Erzurum kültür tarihi açısından önemli bir isim olan Edebiyat Öğretmeni Sırrı Bilge, şehirdeki Rus işgali ve Ermeni katliamı hakkında bazı dergi ve mecmualarda önemli yazılar yazmıştır. Örnekle olarak bkz: Sırrı Dadaş Bilge, “Esaret Yılları”, *İş ve Düşünce Dergisi*, XXII/174, s.19-20.

(66) BOA, DH, UMVM, Dosya No: 67, Gömlek No: 64, 12 C. 1337.

(67) BOA, DH, UMVM, Dosya No: 40, Gömlek No: 83, 18 Ra. 1338.

(68) BOA, DH, UMVM, Dosya No: 41, Gömlek No: 6, 9 B. 1338.

merkeze iletildi. Bu yazıya verilen cevapta yukarıda belirtilen hususlar için lazım gelen adımların atıldığı ve bunun için gerekli meblağın gönderileceği belirtilmişti.⁶⁹

Savaş ve işgalin ardından⁷⁰ yaraların sarılmaya çalışıldığı Erzurum Vilayeti'nde, özel idarenin bir türlü faaliyete geçirilememesi, eğitimden sağlık hizmetlerine, tarımsal faaliyetlerden bayındırlık çalışmalarına kadar hemen her alanda büyük bir boşluğun doğmasına yol açıyordu. Zira 1919 senesinde Erzurum'u ziyaret eden Fevzi Paşa ve heyetinin kaleme aldığı raporda verilen bilgiler bu tespitimizi doğrulamaktadır. Söz konusu raporda Erzurum şehrinin durumuyla ilgili özetle şu ifadelerle yer verilmiştir:

“Maarife ait tahsisat mahalline bırakılmadığı için mektepler açılmamıştı. Düşman tarafından tabrip edilmiş olan cami ve çeşme gibi umuma ait hayratın evkafı olmakla birlikte bu işlere para harcanmadığı için ekserisi penceresiz olan camilerde namaz kılınamıyordu. Geçen sene gönderilmesi kararlaştırılan tohumluğun ancak beşte biri gönderilmişti. Bilbassa günlük iaşesini temin edemeyen 2.000 kişi 15 gün öncesine kadar Hilal-i Ahmer tarafından iâşe edilmiş iken, Hilal-i Ahmer heyetinin gidişinden dolayı yeniden sıkıntıya düşmüşlerdi. Erzurum'daki banelerin birçoğu haraptı. Resmi daireler yakacak temin edemedikleri için banelerin ahşap kısımları yakacak olarak kullanılmaktaydı. Müteahhitler harap evlerdeki ahşap kısımları sökerek resmi dairelere satmakla beldenin bir kat daha tabrip olmasına yol açıyordu.”⁷¹

Milli Mücadele döneminde Erzurum'un sosyal, kültürel ve iktisadi durumu pek iç açıcı değildi. Osmanlılar döneminde önemli bir kültür merkezi olmasına karşın Erzurum'da okuryazar oranı çok düşüktü. Daha çok yöneticilere, ticaretle uğraşan kişilere, din adamlarına yönelik eğitim anlayışı geçerliydi. Bu özellik, bir şekilde Cumhuriyet dönemine de aksetmiş ve incelediğimiz dönemde Erzurum'da okuryazarlık düzeyi sürekli olarak ülke ortalamasının altında kalmıştı.⁷²

Eğitim ve kültür alanındaki geri kalmışlığı en iyi şekilde ortaya koyan ölçütlerden birisi, şehirde okumaya karşı gösterilen ilgisizlik ve buna karşılık kahvehanelere olan bağımlılıktı. Erzurum Belediyesi'nin yaptığı bir istatistiğe göre, 1930 yılı itibarıyla şehirde 115 kahvehaneye karşı yalnızca bir kitapçı bulunmaktaydı. Bu bilgi bazı ulusal gazetelerde de yayınlanmış ve tartışma konusu haline getirilmişti.⁷³ Yine aynı dönemde şehir merkezinde tek bir genel kütüphanenin bulunmaması da dikkat çekiciydi.⁷⁴

Eğitim ve kültür alanında yaşanan az gelişmişliğin en önemli nedenlerinden birisi, şüphesiz Osmanlı'dan beri devam edegelen okullaşma oranının azlığıydı. 1927'de Erzurum'daki 1000'den fazla köyde sadece 50 ilkokul vardı. Şehirdeki ilkokullar ile birlikte toplam sayı 63 idi. Daha sonraki yıllarda sınırlı bir artış gösteren ilkokul sayısı, 1943'te eğitim programı ile yetiştirilen öğretim elemanlarından yararlanılarak 224'e çıkarıldı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında il genelinde

(69) BOA, DH.UMVM, Dosya No:3, Gömlek No:65, Tarih: 26/B/1338.

(70) İşgal yıllarından hemen sonra Erzurum'da esaret altında kalmış küçük rütbede 150 kadar memur ve 800 kadar mülki ve askeri emekli, dul ve yetim mevcuttu. Bunlar, şehri terk etmemiş veya edememiş diğer Erzurumlular gibi 25 ay esaret altında yaşamışlardı. Devlet bu aylar zarfında birikmiş maaşlarını vermesi taahhüt etmiş ve bununla ilgili bir kanun çıkarılmıştı. Fakat bu kanunun hemen uygulanması mümkün değildi. Halbuki bu kişilerin maddi durumları hiç de iyi değildi ve kanun tatbikini beklemelemler onların perişanlığını artıracaktı. Bu nedenle Erzurum Vali Vekili Recep (Peker) Bey bu kişilerin hiç olmazsa birkaç aylık maaşlarının vilayet tarafından verilmesini 22 Nisan 1334'te teklif etmiş ve bu teklif hükümet tarafından uygun bulunmuştu. BOA, DH.İ.UM, Dosya No:20/-18 Gömlek No:12//042 Tarih: 18/B/1336.

(71) BOA, DH.İ.UM, Dosya No: 19-19, Gömlek No: Gömlek No: 1-23, 29 Ra. 1338.

(72) Örnek vermek gerekirse, 1935'te okuryazarlık oranı %9 civarında iken, aynı yıl ülke ortalaması %18 dolayında idi. *Yurt Ansiklopedisi*, IV, İstanbul, 1982, s.2759.

(73) F.N, “Niçin Oturuyorlar”, *Hakimiyeti Milliye*, 20 Temmuz 1930; Erzurum'da kendini gösteren bu sıkıntı, aslında tüm ülke için geçerliydi. Dönemin iktidarı olan CHP, halkı kahvehanelerden kurtarıp faydalı etkinliklere yönlendirmek için, başta Halkevi olmak üzere, çeşitli alternatifler üretme yoluna gitmişti. Hatta 1935 yılına gelindiğinde, köylerdeki kahvehanelerin kapatılarak okuma odalarına dönüştürülmeleri bile teklif edilmişti. Tek Parti devrinde iktidarın kahvehaneleri yönlendirme ve dönüştürme çabaları hakkında bkz: Öztürk, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Kahvehane ve İktidar*, s.190.

(74) Erzurum Halkevi'nin açıldığı 1930'ların ortalarında Erzurum'da resmi bir kütüphane yoktu. Gazi İlkokulunda 100 ciltten ibaret Kültür Bakanlığından gönderilmiş kitap vardı. Öğretmenler bunlardan istifade etmekteydi. Ayrıca İlim Ocağı isminde Necati adlı bir vatandaşın kitapçı dükkanında çoğu Arap harfli 2 000'den fazla kitap vardı. Bu kitaplar belirli bir ücret karşılığında halka verilmekte ve okunduktan sonra geri alınmaktaydı. *BCA*, 030.10.65.433.1.

4 500 dolayında olan öğrenci sayısı, izleyen yıllarda pek düzenli bir artış göstermemiştir. Hatta 1937'ye kadar bazı dönemlerde öğrenci sayısında düşüş bile yaşanmıştır.⁷⁵

Belediye Hizmetlerinin Yetersizliği

Tanzimat döneminden beri çıkarılan birçok kanun ve nizamname, modern belediye teşkilatlarına çeşitli görevler yüklemiştir. Fakat bu kurumlara ayrılan tahsisatın yetersizliği, diğer eksikliklerle birleşince, verilen görevlerin önemli bir kısmı yerine getirilememiştir. Bu durum Milli Mücadele ve sonrasında da devam etti. Hemen bütün taşra belediyeleri için mevzu bahis olan bu genel durum, Erzurum Belediyesi için de geçerliydi.

Erzurum'un Rus işgaline uğramasından 12 Mart 1918'e kadar geçen süreç, tüm halkı olduğu kadar, belediye ve diğer kurumları da derinden etkilemiştir. Erzurum vakıflar idaresi ve özel idaresi, işgal sonrasında hemen faaliyete geçirilememiş iken,⁷⁶ Erzurum Belediyesi, şehirde Türk yönetiminin kurulmasıyla birlikte, özellikle askeriyenin desteği ile faaliyete sokulmuştur.

Bununla birlikte, yapılan hizmetlere bakıldığında, belediyenin varlığı ile yokluğu arasında pek bir fark yoktu. Kışın soğukla mücadele eden Erzurum halkı, yazın şehrin cadde ve sokaklarını istila eden toz ve pisliklerle mücadele etmek zorunda kalıyordu. Osmanlı döneminde olduğu gibi, bu dönem için de geçerli olan bu sıkıntı, şehri yaşanabilir olmaktan çıkarmakta, aynı zamanda birtakım sağlık sorunlarına yol açmaktaydı. Bu konuda Ahmed Halil⁷⁷ tarafından 1925'te yazılmış olan aşağıdaki satırlar son derece önemlidir:

“Diğer bir dert de trahomdur. Erzurum'da bu hastalık müthiş surette hüküm-fermâdur. Erzurum'a geldiğiniz ilk günde sizi işgâl edecek, bu sıhbat meselesidir. Memleketin iktisâdiyatı gibi hıfzısbâsı da kimsesizdir. Erzurum'da belediyeyi görmek istiyorsanız, gözlere bakınız. Gözlerdeki trahom, size belediyenin faaliyetinden

bir numûnedir. Erzurum'da gözlerin %75'i bu hastalığa müptelâdır denebilir. Şehir toz içerisindedir. Hem bu toz, tabiatın temiz tozu olsa ne ise. Bütün şehrin mülevvesâtının (pisliğinin) tozudur. Sıcaktan terleyen gözlere ve çebrelere böyle bir toz konunca, göz hıfzısbâsı ne vaziyet alır. Hastalığın yegâne müsebbibi belediyedir. Belediyenin cadde ile, müzebrefât ve mülevvesât ile bir alakası yoktur. Bunun içindir ki Şarkî Anadolu dağlarından gelen hayvanâtın müzebrefâtı Erzurum caddelerine dolup sonra kavruk ve toz olur. Diğer taraftan evlerde su yolu yoktur. Sokaklar hanelerden dökülen pis sularla dolmuştur. İşte tabiatın güneşi, bu müzebrefâtı ve suları kuruttuğu, bir de ilaveten hafif bir rüzgâr estiği zaman, trahom âfeti başlamış demektir. Şüphesiz belediyenin bu hal ile bir alakası yoktur. O yalnız nargile çekmekle meşguldür...”⁷⁸

Erzurum Belediyesi'ne yönelik en ağır eleştirilerden birisi, Cumhuriyet'in ilanından bir müddet sonra bölgede kapsamlı bir seyahat yapan Gümüşhane Mebusu Zeki Bey'e aittir. Eylül 1924'te seçim bölgesi olan Gümüşhane ile birlikte çok sevdiği Erzurum'u da gezen Zeki Bey, burada gördüklerini Trabzon'daki İstikbal Gazetesi'ne aktarmıştır. Zeki Bey Erzurum şehri ve belediyesi hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

(75) Maarif 1923-1932 İstatistikleri, İstanbul, 1933, s.16-17; Yurt Ansiklopedisi, IV, s.2759.

(76) Erzurum özel idaresi ve vakıflar idaresinin kurtuluştan sonra hemen faaliyete geçirilememesi, birçok hizmetin aksamasına ve dolayısıyla belediyenin yükünün daha artmasına neden olmuştu. Özellikle özel idare teşkilatı ile birlikte vilayet genel meclisinin son olarak 1914'te toplanmış olması ve 1920 yılına gelindiğinde özel idare bütçesinin 6 yıldır hazırlanamamış olması önemli bir eksiklikti. Bu durum kurtuluştan sonra memleketlerine dönen insanların çeşitli hizmetleri alamaması anlamına geliyordu. Bu sıkıntıyı bir nebze olsun gidermek amacıyla, 6 Mayıs 1335 tarihinde bir kararname çıkarılarak, Erzurum gibi işgalen kurtarılan bölgelerde özel idare teşkilatlarının yeniden tesisine kadar özel idare gelirlerinin mal sandıklarınca toplanması ve masrafların da hazineden karşılanması düşünülmüştür. Bununla birlikte bölge halkının maddi sıkıntıları da dikkate alınarak, emlak, temettü ve yol vergilerinin 1919 ve 1920 yıllarında toplanmaması gündeme gelmiştir. BOA, DUIT, Dosya No: 94, Gömlek No: 15. Bu geçiş döneminden sonra Mart 1921 itibarıyla Erzurum özel idaresinin ve vilayet genel meclisinin yeniden teşkilî düşünülmüştür. BOA, DH. ÜMVM, Dosya No: 41, Gömlek No: 6; Fakat Dâhiliye Vekâleti'nin itirazı üzerine vilayet genel meclisi belirtilen tarihte toplanamamıştır. Albayrak Gazetesi, 27 Kanûnevvel 1336; Umumi Meclisin Ekim 1922'de toplandığı anlaşılmaktadır. TBMM Zabıt Ceridesi, I/24, s.221-222.

(77) Erzurumlu Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun kullandığı müstear isim. Fındıkoğlu o dönemde Erzurum'un çiçeği burnunda öğretmenlerinden birisiydi.

(78) Ahmed Halil, “Erzurum'da Müşahedeler”, Meslek, Sayı: 35, 11 Ağustos 1925, s.11.

“...Erzurum kasabasının lisân-ı hâl ile sâkinlerinden acı ve fakat hakiki bir şikâyeti vardır. O da imâr ve nezâfet. Şimdiye kadar gelip geçen vali ve kumandanlar ve alelbusus belediye beyetleri –merhum Şerif Efendi müstesna olarak- bu belde-i muazzamaya şeref verecek hiçbir eser vücûda getirememişlerdir. Belediyesinin yüz bin liraya yakın vâridâtı olduğu halde sokaklarda bir fener bile görünmüyor. Alelhusus lağım ve mecrâlarının adm-i mevcûdiyeti ve memleketin zirâi olmak münâsebetiyle gübre ve kül gibi müzehrefâtın etrafına bir duvar olsun çevirmeksizin gelişigüzel dökülmesi çok çirkin bir manzara arz ediyor. Bu acı hakikâtin neşr ve itirâfına beni mecbûr eden yegâne sâik, Erzurum ve Erzurumlulara olan hürmetimdir. Bunlar sıhhiye müdürünün, belediyenin ufak bir tedbîriyle hallolunabilecek meselelerdir. Varidât-ı hâzırasıyla, bulunduğu devrin terakkiyatını kavramış faal bir belediye heyeti memleket için mücib-i şeref birçok âsar vücûda getirebilir.”⁷⁹

18

Milli Mücadele Erzurum’undan Mühim Bir Mektup

Aşağıda aktaracağımız mektup, Sebilürreşad Mecmuası’nın 21 Mart 1921 tarihli sayısında çıkmış olup; Erzurum Lisesi Tabi İlimler Muallimi Hüseyin Hüsnü Bey tarafından kaleme alınmıştır. Bu mektup, Milli Mücadele yıllarında Erzurum’un belediyeçiliği, iktisadi, eğitimi ve diğer pek çok önemli hususta kıymetli bilgiler veren ve değerlendirmeler içeren mühim bir belgedir:

“Erzurum, Palandöken Dağları ile Kop Dağları arasında sıkışmış, 10 km arzında bir ova kenarında ... meşçeresiz, deresiz, harabezarı andırır bir şehirdir. Şehrin bir kısmı seferberlik esnasında caddeler açmak için yıkılmış, askeri ve miri binalar da tabliye esnasında yıkılmış, kalanlarını da Ermeni ve Ruslar çekilirken yıkılmışlar. Bu sebeple Erzurum şehri bugün hazin bir manzara arz etmektedir.

Alelaide bararet derecesi sıfırın altında 15’tir. 30’a kadar balığ olduğu vardır. Müthiş

soğuklar, fırtınalar daha ziyade Şubat ve Mart aylarında oluyor. Şimdiye kadar havalar mutarrid (bir düziye) idi. Bir gün kar yağıyor, müteakiben havalar bir ay sakin ve güneşli devam ediyor. Fakat sokaklarda çamurdan geçilmez. Her tarafta olduğu gibi burada da belediye bir mevcudiyet gösteremiyor. Bilmem bu derde bir çare bulunamayacak mıdır? Ya bu belediye teşkilatını bir nizama koymalı yahut büsbütün kaldırmalı. Hem belediye olur hem de memlekette nezâfet ve ümran bulunmazsa o halde belediyenin vücudu ile yokluğu müsavi olmaz mı?

Burası mühim bir İslam merkezidir. Erzurum şarkın, İslam âleminin kapısıdır. Mukaddes gayeleri, ulvi, dini fikirleri İslam memleketlerine neşr için en müsait nokta burasıdır. Böyle iken buraya ne kâfi derecede mecmua geliyor ne de diğer gazeteler. Haftada bir defa Albayrak namıyla küçük bir gazete çıkıyor ki buranın ihtiyacına bile kâfi gelmiyor.

Ruslardan o kadar çok araba kalmış ki her hanede bir-iki tane mevcut fakat bir işe yaramıyor. Bir tarafı kırılmış, tamir edecek sanatkâr olmadığı için bir kenara atılmış. Çürüyüp gidiyor. Yeniden inşa şöyle dursun tamire de ehliyetimiz olmaması insanı pek meyas ediyor.

Rusların tabribattan ziyade metrukâtı çoktur. Trabzon’dan Zigana Dağı’na yakın bir mesafeye kadar şimendifer tesviye-i turabiyesi yapılmış, yollarda dekovil arabaları, yarı kırık otomobiller, silindirler, taş makineleri dolu fakat hepsi çürümeye mabkûm. Hele dekovil hattı rayları o kadar bol ki belki Zigana’ya kadar tefrişe kâfi. Çoğu toprak altında kalmış, aradan iki sene daha geçerse maden çıkarır gibi toprakları kazmak lazım gelecek.

(79) Zeki Bey makalesinin devamında, Erzurum’daki diğer yetkili makamları da eleştirmektedir. Örneğin Türkiye’deki en önemli tarihi eserlerden birisi olan Çifte Minareli Medrese’nin şerefelerinden yukarısı harap olan meşhur minarelerine kışın karn yazın yağmurun dolup iyice tahrip olmalarını önlemek için üzerlerine külah şeklinde örtüler yapılabileceğini, bunun Evkaf Müdürlüğü tarafından ihmal edildiğini belirtmektedir. Yine Erzurum’da bulunan birçok şifalı kaplıcanın tamamen kendi haline bırakıldığını, hâlbuki buraların küçük bir gayretle halkın istifadesine sunulabileceğini belirtmiştir. Zeki Bey’e göre bu gibi işler sadece o isten sorumlu olan makamın değil, yetkililerin ve halkın birlikte yapması gereken şehir işleridir. Gümüşhane Mebusu Zeki, “Gördüklerim”, İstikbal, 16 Eylül 1341.

Ruslar, Sarıkamış'tan Erzincan'a kadar şimendifer inşasına teşebbüs etmişler ise de ikmaline muvaffak olamamışlar. Yalnız Erzincan'a kadar tesviye-i turabiye yapılmış. Erzurum'un 6 saat kuzey batısına kadar şimendifer işliyor. Erzurum'dan Kars'a kadar şimendiferle gitmek kabil. Bu hattın arzı, 75 cm'dir. Ruslar, o kadar şimendifer malzemesi yığmışlar ki bu hattı Ankara'ya kadar inşa edebilir. Köylere varınca ya kadar bütün depolar ray, kürek, kazma, köprücü malzemesi, dinamit vs. ile lebâleb (ağzına kadar dolu). Bunların henüz sayılmasına imkân olmadığını söylüyorlar.

Acaba Anadolu'nun garbını şarkına rabt edecek şimendifer hattını ne vakit inşa edebileceğiz?

Mektebimizde bir muallim var ki henüz genç yaşında tekaüd edilmiş bir binbaşdır. Kısm-ı sani riyaziye ve resim muallimidir. Bu zat, Hicaz şimendifer hattı inşasında 6 sene bilfiil hizmet etmiş bir mühendishane-i askeri mezumudur. Elinde Almanların şahadetnameleleri vardır. Ankara-Erzurum şimendifer hattı için millî bir şirket teşkil edilse ve mevcut şimendiferlerle malzemesi bu şirkete devrolunsa acaba hattın inşasına imkân hâsıl olmaz mı?

Ruslar, Hasankale'den çıkardıkları ziftle bu civardaki askeri ihtiyaçlarını temin etmişler. Erzurum'a 6 saat mesafede Kükürtlü madenlerini dahi işletmişler. Hatta yarım saat mesafesine kadar bir demiryolu hattı şubesi yapmışlar. Fakat şimdi bu hat, metruk ve harap bir halindedir. Erzurum-Kars trenleri odunla hareket ettiğinden iki günlük mesafeyi bir haftada bile kat edemiyorlar.

Bu civarda muhtelif madenler dahi boldur. Siyah kehribar, arddevaz? Kireç, siyah ve sert değirmen taşları, alçı, soda, gaz madenleri pek çok olduğu malumdur. Askeri kimyabanesinde pek çok kısımları tablil edilmiştir.

Ruslardan kalma elektrik makineleri de pek boldur. Şehir, Ruslar zamanında elektriklerle tenvir edilirken şimdi gazla çalışan motorlara mahkûm olunmuştur. Gazın okkası 100

kuruştur. Pek çok olan şelalelerden istifade edilemiyor.

Rusların, Sarıkamış ormanlarından kestikleri ve inşaatta kullanmayı terk ettikleri azami 1 metre kutrunda çam ağaçları köylüler tarafından Erzurum'a getiriliyor. Kantarı yani 180 okkası 450-700 kuruşa kadar satılıyor. Lakin gelecek seneye bir tane kalmayacaktır. Buranın soğukları dehşetli. Yorgan altında, soba başında üşümek kabil değil.

Burada ekmeğin okkası 14-18 kuruştur. Basma ve astarın arşını 50 kuruştur. Abalı, umumiyetle göreneğe tabi olduğundan herkes, manifaturacı veya bakkaldır. Bütün dükkânlar Avrupa emtiası ile doludur. Bütün tüccarlarımız Avrupa fabrikalarının komisyoncusu... Paralar Avrupa'ya, Amerika'ya akıyor. Bu gidişle iktisaden mağlubiyetimiz muhakkak. Burada sanayi, Ermenilerin elinde imiş. Onlar çekildikten sonra dâhili sanayi de sönmüş. Terzi, bakırcı, kuyumcu, demirci, marangoz, dökümcü, mimar gibi sanatkârlar yok. Birkaç tane kunduracı ve yemenici mevcut. Yeni bakırın kıryesi 400-500 kuruştur. Eskisi ise 15 kuruşa. Halk, hep eskilerle idare ediyor.

Buranın abalisi iyi, salabetli Müslümanlar. İslam ahlakını muhafaza etmişler. Fakat rehberler noksan. İktisadiyat hususunda bunlara doğru yolu gösterecek olanlar bulunsa çok terakki husule gelebilecek. Saf ve temiz adamlar. Kabraman adamlar. Bu cihetler çok iyi. Hükümete karşı muhabbetleri de çok. Çünkü hayatlarını kurtarmış. Eğer ordu, bir gün daha gecikse imiş Erzurum'da Ermeniler bir tek erkek bırakmayacaklarmış. Çalıştırmak bahanesiyle Müslüman abaliyi cebren toplayıp birkaç cesim haneye doldurmuşlar ve ateşe yakmışlar. Geçen gün Rusya'dan bir heyet geldi. Burada hafriyatta bulundu (kazı yaptı). Pek çok yanmış cesetler çıkarıldı. Hala da pek çok. Bir kısmı ordunun şehre dubulü ile ateşler arasından kurtarılmış.

Geçen gün Rusya'dan Mustafa Suphi'nin riyaseti altında Türk Komünist heyeti diye bazı kimseler geldi. Bu zat, bura (Erzurum)

idadisinde tabsil etmiş olduğu için kendisini eskiden tanıyorlar. Ethem Necat da bu Türk komünist heyetinin arasındaydı. Ahali, bu serseri alayına buğz ve nefret gösterdi. Bunları şebre bile sokmadılar. Komünizmin, Rusya'yı perişan ettiği fikri burada hakimdir.

İngiliz nazırlarından Lord Kürzon'un biraderi olduğu söylenen bir İngiliz (Yarbay Rawlinson), İstanbul'un işgali üzerine burada ahali marifetiyle tevkif edilmiş, hala mevkuf. Asayiş burada pek iyi. Şark beldelerinde şimdi tek Ermeni yoktur. Hepsini Ermenistan'a gitmişler. Cihet-i askeriye, askeri mektepler Kars'a nakletti.

Mektebimiz (Sultanî Mektebi), sıbbi şartları havi olmayan Sanayi Mektebi binasıdadır. Umum mevcudu 200'e baliğ olamıyor. 150'si ibtidai kısımdadır. 8. Sınıfta ancak 3 efendi vardır. Pek şayan-ı teessüf bir haldedir. Bu cihetten pek müteessirim. Okuyan çocukların çoğu memurların evladıdır. Tabii mektepler bugün memur yetiştiriyor. Eğer leyli olursa talebenin aratacağına şüphe yoktur. Ben, sinai ve fenni bir inkılap husule gelmesi taraftarıyım. Kars'tan nakledilme iki dershanemiz var ki emsali hiçbir sultanide yoktur. Bunlardan biri hikmet, hayvanat, nebatat ve madeniyat koleksiyonlarını havidir. Diğeri sıf kimyabane. Her nevi ecza mevcut. Her dersi ameli gösteriyorum. Talebe, mütelezziz oluyor (lezzet alıyor) ve fenne merak ediyor. Fakat üç kişi ile ne olur? Hiç! Neticesi memur olacaklar değil mi? Neye yarar? Memleketin bî-pâyân (tükenmez) iktisadi kaynaklarını işletmek için binlerce, yüz binlerce fen adamının mesaisine ihtiyacı vardır. Bu esas mesele halledilmedikçe bu memleket için terakki imkanı yoktur.

Burada o kadar güzel şeker pancarı ve patates hâsıl oluyor ki hayret. Bir şeker pancarı iki okka geliyor. İklim, Almanya gibi soğuk olduğundan ancak bir-iki nevi mahsul bolca yetiştirilebilir. Böyle iken burada şekerin okkası 100 kuruştan yukarıdır. Bir şeker fabrikası tesis olursa bütün bu abalının şeker sarfiyatı temin edilir. Burada, Kafkasya'da, İran'da pek

çok çay içildiği cihetle şeker ithalatı bütün ithalattan fazla bulunmaktadır. Bununla beraber Erzurum, transit merkezidir. Pek mühim bir sanayi ve ticaret merkezi olabilir.

Su, buz, kuru ot çok olduğu cihetle süt ve yoğurt her şeyden ziyade boldur. Ayrıca yün bol olduğu halde fanila gibi ibtidai mensucat bile gelişmemiştir. Hala el ile dokunuyor. Bir fanila 5 liraya mal oluyor. Hâlbuki yünün okkası 60 kuruşa...

Hâsılı bunlar ilim ve fen meseleleridir. Memleketin iktisadiyatı ancak ilim ve fen ile yükselir. Onun için mekteplerde böyle fenni ve sinai bir inkılaba lüzum vardır. Bu olmadıkça ne yapılırsa boştur. Memurun çokluğu menfaatten çok mazarrat verebilir.

Erzurum Sultânîsi Ulûm-ı Tabiiyye Muallimi Hüseyin Hüsnü."⁸⁰

Sonuç

I. Dünya Savaşı öncesi sosyal ve kültürel açıdan pek de iyi durumda olmayan ve eski parlak dönemlerini çoktan geride bırakmış olan Erzurum, savaş sırasında yaşanan Rus işgali ve Ermeni mezaliminin de etkisiyle, daha büyük sıkıntılara maruz kalmıştır.

Aslına bakılırsa, Rus işgali ve ardından yaşanan Ermeni mezaliminin Erzurum'a etkileri, bu makalede anlattıklarımızla sınırlı değildir. İşgal ve mezalimin etkileri hemen her alanda şehri ve içinde yaşayanları olumsuz etkilemiş ve bu etkiler on yıllar boyunca, maddi ve manevi sahada varlığını devam ettirmiştir. Mesela II. Dünya Savaşı sırasında, muhtemel bir Rus saldırısına karşı Pasin Ovası'nda alınan olağanüstü askeri tedbirler ve yine bu bölgedeki arazilerin önemli bir kısmının, işgal ihtimaline karşı ekilmeyerek boş bırakılması, bu anlamda önemli bir örnektir.

Mart 1918'de Erzurum, ağır bir işgalden ve kanlı Ermeni mezaliminden

(80) "Erzurum Mektupları", Sebül'r-Reşad, Cilt: 19, Adet: 472, 21 Mart 1337, s.36-38.

kurtarılmıştı. Fakat işgalin ve Ermeni mezaliminin yol açtığı maddi ve manevi hasarlar, bir çırpıda ortadan kalkacak veya unutulacak cinsten değildi. Erzurum şehrinin uğradığı maddi hasar on yıllar boyunca tamir edilemedi. Şehirdeki birçok mahalle, sokak ve ev, tahribatın izlerini yıllarca taşıdı. İşgal yıllarından ve Ermeni mezaliminden sağ kurtulanlar ise, evlerini, işlerini, daha da önemlisi sevdiklerini kaybetmiş olmanın getirdiği manevi tahribatı; kalplerinde bir sızı, ruhlarında bir ağırlık ve zihinlerinde acı birer hatıra olarak ömürleri boyunca hissettiler.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Erzurum, Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı Milli Mücadele döneminde; bu mücadelenin temel dayanak noktalarından birisi olmuş, milli uyanışın fitilini ateşlemiş ve tarihin kendisine yüklediği bu ağır yükü başarıyla omuzlamıştır. O günkü Erzurum şartlarında başarılması çok zor olan bu önemli vazifenin yerine getirilmiş olması, şehrin sosyal ve kültürel açıdan tarihi bir derinliğe ve birikime sahip olduğunun da bir göstergesidir.

Bibliyografya

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
Erzurum Belediyesi Arşivi (EBA)
Kızılay Arşivi (KA)
Abdulahab Hayri, İktisadi Trabzon, Trabzon 1329.
Ahmed Halil, "Erzurum'da İdare İşleri, Erzurum Belediyesine, Nafıasına, Maarifine Kuşbakışı Bir Nazar", Meslek Mecmuası, Sayı: 23, 19 Mayıs 1925.
_____, "Erzurum'da Müşahedeler", Meslek Mecmuası, Sayı: 35, 11 Ağustos 1925.
Albayrak Gazetesi
Altınay, Ahmed Refik, Kafkas Yollarında, İstanbul, 1919.
Baltaoğlu, Ali Galip, Atatürk Dönemi Valileri, Ankara, 1998.
Beygu, Abdurrahim Şerif, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul, 1936.

Cumhuriyet Gazetesi

Çalık, Ramazan - Tepekaya Muzaffer, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu'daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2006, Sayı: 16.

Çapa, Mesut – Usta, Veysel, Milli Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar, Trabzon, 1995.

Doktor Şerif Bey, Erzurum Vilayeti Sıhhi ve İctimai Coğrafyası, Hazırlayan: Murat Küçükkuşurlu, Trabzon, 2011, s.204.

Dursunoğlu, Cevat, Milli Mücadelede Erzurum, İstanbul, 2000.

Düstur, Üçüncü Tertip, IV

Erzurum Vilayetinde Ermenilerin Türklere Yaptıkları Zulümler

"Erzurum Mektupları", Sebilü'r-Reşad, Cilt: 19, Adet: 472, 21 Mart 1337.

F.N, "Niçin Oturuyorlar", Hakimiyeti Milliye, 20 Temmuz 1930.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, Doğu Kalkınması ve Erzurum Şehirleşmesi ile İlgili Sosyolojik Meseleler, İstanbul, 1970.

Fiyat İstatistikleri 1339, İktisat Vekâleti.

Gümüşhane Mebusu Zeki, "Gördüklerimiz", İstikbal, 16 Eylül 1341.

Kavanin Mecmuası

Kazım Yurdalan, Dünkü, Bugünkü, Yarınki Erzurum 1905–1950.

Kılıç, Selami, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, İstanbul, 1998.

Küçükkuşurlu, Murat, Erzurum Belediyesi Tarihi 1, Dergah Yayınları, İstanbul, 2008.

Maarif 1923-1932 İstatistikleri, İstanbul, 1933.

Maliye Vekaleti 1340 Senesi Muharreat Mecmuası, İstanbul, 1340.

McCarthy, Justin, "The Report of Niles and Sutherland an American Investigation of Eastern Anatolia After World War I", XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, V. Cilt, Ankara, 1994, pp.1829, 1847-1848.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi.

Mehmet Zeki, Türkiye Terâcimi Ahvâl Ansiklopedisi, III, İstanbul, 1932.

On Beşinci Yıl Kitabı, 1938.

Öğün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği, İstanbul, 1999.

_____, Unutulmuş Bir Göç Trajedisi, Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri, (1915-1923), Ankara, 2004.

Öztürk, Serdar, Cumhuriyet Türkiyesinde Kahvehane ve İktidar, İstanbul, 2006.

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1321

Sırrı Dadaş Bilge, “Esaret Yılları”, İş ve Düşünce Dergisi, XXII/174.

_____, “Dadaşın Diliyle”, Erzurum Gazetesi, 20 Birinci Teşrin 1939;Yurt Ansiklopedisi, IV, İstanbul, 1982.

Selvi, Haluk, Milli Mücadele’de Erzurum, Ankara, 2000.

Şahin, Enis, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları, Ankara, 2002.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, Beş Şehir, İstanbul, 1997.

Tarih Yolunda Erzurum Dergisi, Sayı: 18, Temmuz 1983.

TBMM Zabıt Ceridesi

Tevfik Sağlam (1882-1963), Derleyenler: Tevfik İsmail Gökçe-Neşati Üster, İkinci Cilt, İstanbul, 1968.

Tozlu, Selahattin Trabzon-Erzurum-Bayezit Yolu (1850-1900), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997.

Umumi Nüfus Tahriri 28 Teşrinievvel 1927, Fasikül: I, Mufassal Neticeler, Ankara, 1929.

Ülkütaşır, Şakir, “Demiryolları Güzergahındaki Tarihi Şehirlerimiz Erzurum”, Demiryollar Dergisi, Sayı: 282-284, Nisan-Haz. 1949.

W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966.

Yeni Erzurum Gazetesi

Yurdalan, Kazım, Dünkü, Bugünkü, Yarınki Erzurum 1905-1950, Ankara, 1950.

Yurt Ansiklopedisi